

ननु—त  
स्वीकर्तव्यं  
चान्न

॥ श्रीः ॥

## सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्.

श्रीयादवाद्विनिलयं श्रितकल्पवृक्षं  
नारायणं निखिललोकनिदानभूतम् ।  
निस्सीमनिर्मलगुणं निरवद्यरूपं  
नित्यं नमामि शिरसा सकलार्थसिद्धयै ॥

जयन्तु श्रीमन्तः श्रुतिशिखरसारस्यमधुराः  
सुधासघ्रीचीनाः कुटिलमतकोलाहलमुषः ।  
स्फुरद्युक्त्यासक्त्या द्रुहिणरमणीश्लाघ्यविभवाः  
यतिक्षोणीभर्तुनिरुपमवचोगुम्भविसराः ॥

शेषार्यवंशाम्बुधिशीतरश्मिस्सुधीरनन्तार्य इति प्रतीतः ।  
सिद्धान्तसिद्धाञ्जननामधेयं प्रबन्धमेनं प्रकटीकरोति ॥  
येऽर्था दुर्बोधतां प्राप्ता गम्भीराचार्यसूक्तिषु ।  
तादृशार्थप्रकटनात्सफलोऽयं श्रमो मम ॥

चिदचिदोश्चरतत्त्वज्ञानसहकृतभगवदुपासनस्य मोक्षहेतुतया  
तादृशतत्त्वज्ञानार्थं प्रमेयं निरूप्यते ॥

223709

ज्ञेयत्वं प्रमेयसामान्यलक्षणम् । ज्ञेयत्वं च विषयतासम्बन्धेन  
प्राप्तमेव ; तेन विषयत्वमात्रस्यैव लक्षणत्वसम्भवात्तत्र ज्ञान-  
रूपितत्वं व्यर्थमिति शङ्काऽनवकाशः ॥ यद्यपि—सिद्धान्ते.

ज्ञानस्य द्रव्यतया विषयतायाश्च संयोगरूपतया ज्ञानवत्त्वं लक्षणं पर्यवसन्नमित्यद्रव्येऽव्याप्तिः । तच्च संयोगेन संयोगसंयुक्तापृथक्सिद्धचोर्द्वयोरेव विषयतात्वस्य वक्ष्यताऽपि-  
तया अद्रव्ये संयुक्तापृथक्सिद्धिरूपविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्वाण-  
सत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥

तच्च प्रमेयं द्विविधं—द्रव्याद्रव्यभेदात् । तत्रावस्थावत्त्वं द्रव्य-  
लक्षणं, तदन्यत्वं चाद्रव्यलक्षणं बोध्यम् । ईश्वरादावपि 'नित्यं  
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्'—इत्यादिश्रुत्या सर्वसंयुक्तत्वरूपसर्वग-  
तत्वप्रतिपादनेनानवरतपरिस्पन्दमानाणुसंयोगरूपावस्थावत्त्व-  
स्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः; आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मस्यैवावस्थाशब्दा-  
र्थत्वात् । न चैवं—निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः, स्वभिन्नत्वस्व-  
सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन परिमाणविशिष्टपरिमाण-  
रूपस्य सङ्कोचविकासादिरूपावस्थाद्वयवत्त्वस्यैव निर्विकारत्व-  
श्रुतिघटकविकारशब्दार्थत्वेनाविरोधात् ॥ अत एव—न च  
पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः—इति सूत्रे सङ्कोचविकास-  
वत्त्वरूपावस्थाद्वयाङ्गीकार एव विकारित्वमापादितं, न तु  
शरीरसंयोगादिरूपावस्थावत्त्व इति स्फुटीभविष्यति चेदमु-  
परिष्ठात् ॥

द्रव्यं द्विविधं—जडमजडं चेति । जडत्वं चास्वप्रकाशत्वं,  
स्वनिरूपितविषयतावत्त्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशि-  
ष्टान्यत्वम् । उक्तोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वरूपस्वप्र-  
काशत्वं चाजडत्वम् । तत्र जडं प्रकृतिकालभेदाद्विविधम्,  
अजडं तु जीवेश्वरनित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानभेदाच्चतुर्विध-  
मिति—द्रव्याणि षट् ॥

ननु—तत्तद्विषयकव्यवहारनिर्वाहार्थं तत्तद्विषयकज्ञानस्य स्वीकर्तव्यतया ज्ञानगोचरव्यवहारस्य ज्ञानान्तरेण निर्वहि चानवस्थापत्त्या धर्मभूतज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारस्य युक्त-  
त्वेऽपि जीवादीनां स्वप्रकाशत्वमयुक्तम् । तथा हि—जीवानां स्वस्वगोचरव्यवहारस्य स्वविषयकस्वापृथक्सिद्धसाक्षात्कार-  
रूपधर्मभूतज्ञानेनैव निर्वाहात् जीवान्तरविषयकव्यवहारस्य च तद्विषयकप्रवृत्त्यादिलिङ्गकानुमित्यादिरूपज्ञानेनैव निर्वाहात्स्व-  
प्रकाशत्वाङ्गीकारो व्यर्थः । तदङ्गीकारेऽपि जीवस्य स्वगोचर-  
धर्मभूतज्ञानेन विना स्वव्यवहारानिर्वाहाच्च । स्वानुकूलकृति-  
मत्त्वसम्बन्धेन बुबोधयिषापूर्वकतत्तद्विषयकव्यवहारं प्रति तत्त-  
द्विषयकज्ञानस्य अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुत्वेन स्वस्य स्व-  
विषयकत्वेऽप्यात्मन्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन अभावेन तद्व्यवहार-  
हेतुत्वासम्भवात् । शुकादिव्यवहारे व्यभिचारवारणाय बुबोध-  
यिषापूर्वकेति । एवमीश्वरगोचरास्मदादिकर्तृकव्यवहारे शास्त्रादिजन्येश्वरज्ञानस्य हेतुतया ईश्वरकर्तृकस्वगोचर  
व्यवहारे तद्गतधर्मभूतज्ञानस्यैव हेतुत्वात्स्वप्रकाशत्वकल्पनम-  
फलम्; स्वस्य स्वस्मिन्नपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनाभावाच्च । एवं  
नित्यविभूतेरपि तत्कल्पनमफलं, नित्यमुक्तादिकर्तृकतद्गोचर-  
व्यवहारस्य तदीयधर्मभूतज्ञानेनैव निर्वाहात्, बद्धकर्तृकव्यव-  
हारस्य च शास्त्रजन्यज्ञानेन निर्वाहात्—इति चेन्न ॥ घटचाक्षु-  
षादौ रूपादिशून्यस्यात्मनो भानासम्भवेन तद्दशायामपि स्वगोचरव्यवहारस्य अनुभवसिद्धस्य निर्वाहायात्मनस्स्वविषय-  
कत्वस्य स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन तद्विषयकव्यवहारं प्रति तादात्म्यापृथक्सिद्धचन्यतरसम्बन्धेन कारणत्वस्य च कल्प-  
नात् । अनुमितौ परामर्शविषयस्य शाब्दबोधे पदानुपस्थितस्य

च भानासम्भवेन तद्दशायामपि तद्व्यवहारनिर्वाहार्थं स्व-  
प्रकाशत्वावश्यकत्वात् । एवं सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्त्यु-  
त्तरकालीनप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय सुषुप्तिकाले आत्मानुभवस्य  
वक्तव्यतया तद्दशायां च धर्मभूतज्ञानस्य इतरविषयकत्वा-  
सम्भवेन स्वप्रकाशात्मकानुभवस्यैव तादृशप्रत्यभिज्ञाहेतुभूत-  
संस्कारजनकताया अङ्गीकार्यत्वात्, आत्मनः स्वप्रकाशत्वाव-  
श्यकत्वात् । समानविषयकसंस्कारं प्रति तादात्म्यापृथक्सिद्धि-  
न्यतरसम्बन्धेन अनुभवस्य कारणत्वेन स्वरूपात्मकानुभव-  
स्यापि संस्कारजनकतासम्भवात् । व्यवस्थापयिष्यते चेदमग्रे ॥

ईश्वरनित्यविभूत्योश्च प्रमाणबलात्स्वप्रकाशत्वमङ्गीक्रियते ।  
ईश्वरस्वरूपात्मकानुभवस्येश्वरकर्तृकव्यवहारे तादात्म्येन हेतु-  
त्वसम्भवात्, नित्यविभूतेरपि नित्यमुक्तादिकर्तृके स्वगोचर-  
व्यवहारे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुतासम्भवात्, शरीरात्मना  
परिणतायास्तस्या नित्यमुक्तादिष्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन  
सत्त्वात् । प्रपञ्चयिष्यते चेदं यथावसरमिति दिक् ॥

एवं जीवेश्वरयोः प्रत्यक्त्वं नित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानयोश्च  
पराक्त्वं साधारणधर्मः । तत्र प्रत्यक्त्वं स्वस्मै स्वेनावभास-  
सानत्वम् ॥

ननु—अत्र स्वस्मा इति चतुर्थ्यन्तार्थः स्वकर्तृकव्यवहारजनक-  
तावच्छेदकत्वं यदि, तदा अहमेक इत्यादिस्वकर्तृकव्यवहार-  
जनकतावच्छेदिकाया एकत्वप्रकारतानिरूपिताहन्त्वावच्छिन्न-  
विशेष्यतायाः स्वनिरूपितायाः मानुषादिशरीरावच्छिन्नात्मनि  
सत्त्वेऽपि पश्चादिशरीरावच्छिन्नात्मन्यव्याप्तिः । यदि स्वनिष्ठ-  
संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं, तदा असम्भवः ; अहमेको न  
वेत्यादिसंशयं प्रत्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनि-

श्रयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । अपृथक्सिद्धितादात्म्यान्यतर-  
सम्बन्धेन तत्समानाधिकरणनिश्रयस्य प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे-  
ऽप्यसम्भवः ; स्वनिष्ठस्य स्वविशेष्यकैकत्वादिसंशयस्याप्र-  
सिद्धेः । स्वनिष्ठो यस्संशयानुत्पादः तत्प्रयोजकत्वं चतुर्थ्य-  
न्तार्थं इत्यपि न युक्तम्, संशयानुत्पादस्य तादृशसंशयप्रागभाव-  
रूपस्य स्वनिष्ठत्वासम्भवात्, यत्र तादृशसंशयो जायते तत्रैव  
तत्प्रागभावाभ्युपगमात्—इति चेन्न ॥ स्वकर्तृकव्यवहारजनक-  
तावच्छेदकत्वस्य तदर्थत्वेऽपि पश्चाद्यवच्छिन्नात्मन्यव्याप्त्य-  
सम्भवात्, तादृशात्मन एव मनुष्यादिशरीरावच्छिन्नत्व-  
सम्भवेन स्वकर्तृकव्यवहारप्रसिद्धेः । स्वनिष्ठसंशयाभावप्रयो-  
जकत्वस्य तदर्थत्वेऽप्यदोषात्, संशयप्रागभावस्य स्वनिष्ठत्वा-  
सम्भवेऽपि तदत्यन्ताभावस्य तन्निष्ठत्वसम्भवात् ॥ न चैवं-  
धर्मभूतज्ञानस्य प्रत्यक्त्वापत्तिः, अधिकरणभेदेनाभावभेदानु-  
पगमे तादृशज्ञाननिष्ठस्वनिरूपितविषयत्वस्यात्मनिष्ठसंशया-  
भावप्रयोजकस्य स्वनिष्ठसंशयाभावप्रयोजकत्वानपायात्—इति  
वाच्यम् । स्वनिष्ठसंशयाभावाधिकरणताप्रयोजकत्वस्य निवे-  
शात्, आधेयाभेदेऽपि अधिकरणभेदेन अधिकरणताया भेदात्,  
सिद्धान्ते अभावस्याधिकरणवृत्तिधर्मरूपत्वेनाधिकरणभेदेन  
भेदाच्च । स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन  
संशयाभावविशिष्टस्वनिरूपितविषयतावत्त्वं प्रत्यक्त्वमिति  
निष्कर्षः । प्रथमस्वपदद्वयं संशयाभावपरम् । चरमस्वपदं च  
यत्र प्रत्यक्त्वं स्थाप्यं तत्परम् ॥ एतदन्यत्वे सति स्वप्रकाश-  
त्वम् पराक्त्वमवसेयम् ॥

अद्वयं तु दशधा—सत्त्वरजस्तमोरूपरसगन्धस्पर्शशब्दसंयोग-  
शक्तिभेदात् ॥

द्रव्याद्रव्यभेदभिन्नं प्रमेयं स्थिरमेव, क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात् । न च—जगत्क्षणिकं सत्त्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ; क्षणिकत्वस्य स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वे सिद्धसाधनस्यार्थान्तरस्य वा प्रसङ्गात् । स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपत्वे च साध्याप्रसिद्धिः, एकक्षणमात्रवृत्तिवस्तुनोऽस्माभिरनङ्गीकारात्, क्षणोपाधेः क्रियारूपत्वे कालद्रव्यपरिमाणामरूपत्वेऽपि वा क्षणमात्रवृत्तित्वानभ्युपगमात् ॥ न च-भेदस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिः कुसूलस्थबीजान्तेत्यङ्कुरजननसामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्माध्यासेन तादृशबीजयोर्भेदसिद्धौ तत्रैव क्षणिकत्वरूपसाध्यप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । तावताप्यङ्कुरमकुर्वाणस्य कुसूलस्थबीजस्य क्षणिकत्वासिद्धेः, तादृशस्याङ्कुरजन्मपूर्वतृतीयक्षणपर्यन्तावस्थाने बाधकाभावात् ॥ न च-अङ्कुरकारिबीजजननसमर्थात् तृतीयक्षणस्थबीजात्तदसमर्थचतुर्थक्षणस्थबीजस्य भेदः, एवं तृतीयक्षणस्थबीजजननसमर्थाच्चतुर्थक्षणस्थबीजात्तदसमर्थपञ्चमक्षणस्थबीजस्य भेद इत्यादिरित्या कुसूलस्थबीजपर्यन्तं भेदसिद्ध्या क्षणिकत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । सामर्थ्यासामर्थ्यशब्देन स्वरूपयोग्यत्वतदभावयोर्विवक्षणे कुसूलस्थबीजे असामर्थ्यासिद्धिः, तस्यापि बीजत्वेनाङ्कुरोत्पत्तिस्वरूपयोग्यत्वात्, सहकारिसमवधानासमवधानयोर्विवक्षणे च तयोरेकस्मिन्नपि कालभेदेन समावेशसम्भवेन तयोर्विरोधासिद्ध्या स्वाश्रयभेदकत्वासम्भवात् ॥

नच-उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वस्य साध्यता न स्वीक्रियते, येनोक्तदोषः स्यात्, किन्तु स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरण-

क्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वमेव साध्यम्, तच्च प्रागभावे प्रसिद्धमिति न साध्याप्रसिद्धिः । अत्र कादाचित्कत्वानिवेशे उत्पत्तिरहितनित्यवस्तुन्यात्मादौ अंशतस्सिद्धसाधनं स्यात् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया तस्यादोषत्वेऽप्यर्थान्तरम् । आत्मादेर्नित्यत्वेऽप्युत्पत्तिविरहेणैवोक्तसाध्यनिर्वाहात् । अतः कादाचित्कत्वरूपविशेष्यदलम्—इति वाच्यम् ॥ तन्मते अभावमात्रस्य तुच्छत्वेन कालसम्बन्धित्वासम्भवेन स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेरेवमपि दुर्वारत्वात् ॥ न च—सौगतमते अभावस्य तुच्छत्वेऽपि तस्य कालसम्बन्धोऽस्त्येव । किन्त्वर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वमेव नेति न साध्याप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । एवमप्यर्थान्तरस्य दुर्वारत्वात्, आत्मादेर्महाप्रलयमात्रासत्त्वाङ्गीकारेणैव तस्य कादाचित्कत्वनिर्वाहात् ॥ न च कादाचित्कत्वस्थाने उत्पत्तिमत्त्वनिवेशान्नोक्तार्थान्तरम्, साध्यप्रसिद्धिस्तु नैयायिकादिमते महाप्रलयात्मकचरमध्वंस एव, तत्र चरमध्वंसाधिकरणक्षणश्चरमध्वंसात्मक एवेति तत्प्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तादृशचरमध्वंसात्मकक्षणोत्पत्तिकत्वस्य च सत्त्वात्; चरमध्वंससाधारणं क्षणत्वं च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानधिकरणत्वमिति—वाच्यम् । तथापि साध्याप्रसिद्धेः, स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिमत्त्वस्य चरमध्वंसे अभावात्, स्वाधिकरणसमयस्य महाकालरूपस्य वा ध्वंसरूपस्य वा ध्वंसाप्रसिद्धेः ॥ न च—स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति महाप्रलयेऽपि तादृशोत्पत्तिसत्त्वान्नाप्रसिद्धिरिति—वाच्यम् । उक्तरीत्या नैयायिकमते कथञ्चित्साध्यप्रसिद्धावपि सत्त्वरूपसाधनवति दृष्टान्ते साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिग्रहासम्भवात्, केवलव्यतिरेकिण-

रेकिणश्चाग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । सिद्धान्ते त्वनादेः प्रागभावस्य नैयायिकाद्यभिमतमहाप्रलयस्य चानङ्गीकारेण साध्याप्रसिद्धि-  
 दुष्परिहरैव । सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितश्चेदमनु-  
 मानमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इदानीमुद्देशक्रमानुसारेण प्रकृतिनि-  
 रूप्यते ॥ कालभिन्नत्वे सति जडत्वं प्रकृतेर्लक्षणम् । काले-  
 ऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, जीवादिवारणाय विशेष्यम् ॥  
 रजोगुणवत्त्वं तमोगुणवत्त्वं च तल्लक्षणम्; सत्त्ववत्त्वं तु न ल-  
 क्षणम्, शुद्धसत्त्वाश्रयनित्यविभूतावतिव्याप्तेः ॥ एवं नित्यवि-  
 भूतित्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धा-  
 वच्छिन्नावच्छेदकताश्रयत्वे सति तद्भिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरण  
 भेद प्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेद-  
 कताशून्यत्वमपि तल्लक्षणम् ॥ तदनन्तमसङ्ख्यातमप्रमाणश्च-  
 इति वचनेन प्रकृतेरधःप्रदेशेषु अपरिच्छिन्नत्वस्य नित्यविभूतेः  
 तमःपरत्वश्रुत्या तद्देशे परिच्छिन्नत्वस्य च प्रमितत्वान्नक्षणस-  
 ङ्गतिः ॥ कालादिरूपविभुद्रव्यवारणाय सत्यन्तम्, जीवादि-  
 रूपाणुवारणाय विशेष्यम् ॥ तद्भिन्नद्रव्ये तदनवच्छिन्नत्वमपि  
 निवेश्यम्, तेन नित्यविभूतिस्थजीवादिषु संयोगेन प्रकृतिमद्भे-  
 दसत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥ न च—प्रकृतेस्सर्वत्रावस्थाने गतिमतां  
 गतिनिरोधापत्तिरिति गतियोग्यप्रदेशेष्वनवस्थानं स्वीकर्तव्य-  
 मित्युक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम् । प्रकृतेः स्पर्शरहितत्वेन  
 गतिनिरोधकताविरहेणाधोदेशे सर्वत्रावस्थाने बाधकाभावात् ॥  
 सा च प्रकृतिस्सृष्टिकाले गुणवैषम्ययुक्तप्रदेशविशेषे महदादी-  
 न्विषमविकारानारभते ; गुणसाम्ययुक्ते च समान्विकाराना-  
 भते; प्रकृतिस्वरूपस्य सततविकारलक्षणत्वात् प्रलयकाले च  
 सर्वत्र समा एव विकारा भवन्ति ॥ न च—प्रलयत्वव्याघातः,  
 विषमविकारराहित्यस्यैव प्रलयपदार्थत्वात् ॥



पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात्ता चतुर्विंशतिधा—मूलप्रकृति-  
महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्च तन्मात्राणि पञ्च भूतानि  
चेति ॥

तु—एषा प्रकृतिर्निरंशा सांशा वा !

आद्ये—अनेकतत्त्वात्मना परिणामानुपपत्तिः, निरंशस्यैकस्या-  
नेकरूपेण परिणामासम्भवात्, मृत्पिण्डादेस्तावयवस्यैव घट-  
शरावादिरूपेण बहुधा परिणामदर्शनात् ॥ न च—स्वभावतो  
निरंशस्यापि प्रधानस्यौपाधिकांशसम्भवाद्विविधकार्योत्पादक-  
त्वसम्भवः, नैयायिकनये स्वभावतो निरंशस्यापि गगनस्य  
भेदवच्छिन्नांशे तीव्रशब्दजनकत्वं, मृदङ्गाद्यवच्छिन्नांशे मृदु-  
शब्दजनकत्वमित्यौपाधिकांशभेदस्यापि कार्यवैलक्षण्यनिर्वाह-  
कत्वदर्शनादिति—वाच्यम् । तीव्रमन्दशब्दोत्पादकतावच्छेदक-  
भेरीमृदङ्गादिवत् महदहङ्काराद्युत्पादकतावच्छेदकानां त्रयो  
विंशत्युपाधीनामदर्शनात् औपाधिकांशासम्भवात्, प्रधानस्य  
स्वभावतो निरंशत्वे पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्यापि तस्य  
छेदनाद्यनुपपत्तेः । औपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये  
उपाधिसंसर्गादपि निरंशस्य ब्रह्मणः छेदनाद्यनुपपत्तेरुक्त-  
त्वात् ॥

द्वितीये तु—महदादिकार्याणामेकोपादानवादभङ्गः, तत्तदंशा-  
नामेव तत्तत्कार्योत्पादकत्वेन बहूनामेव बहुकार्योत्पादकत्वात् ।  
तादृशांशेषु प्रधानत्वरूपैकधर्माङ्गीकारस्य विफलत्वात् ।  
परमाणुकारणवादादविशेषप्रसङ्गश्च ॥ तथा च तादृशांशानां  
परस्परसंयुक्तानामेव महदाद्युत्पादकत्वस्य वाच्यतया तादृशां-  
शानां कृत्स्नसंयोगे स्वाधिकपरिमाणद्रव्यारम्भकत्वासम्भवः,  
एकदेशसंयोगे चांशस्याप्येकदेशाङ्गीकारेणानवस्थेत्यादिरूपस्य

‘महद्दीर्घवद्वा ह स्वपरिमण्डलाभ्याम्’ इति सूत्रोक्तस्य परमाणु-  
कारणवाददूषणस्य स्वमतेऽपि दुर्वारता ॥

—इति चेन्न ॥

अत्र महानुत्पद्यतां, अत्राहङ्कार उत्पद्यतां—इत्यादिरूपाणां  
त्रयोविंशतिभगवत्सङ्कल्पानामेव त्रयोविंशतितत्त्वोत्पादकताव-  
च्छेदकत्वसम्भवेनौपाधिकांशवादे दोषाभावात्; भेर्यादिवद्भग-  
वत्सङ्कल्पस्यापि द्रव्यत्वेन प्रधानसंयुक्ततया प्रधानप्रदेशावच्छे-  
दकत्वसम्भवात् ॥ न च—भगवत्सङ्कल्पसंयोगोऽपि प्रधाने  
किमेकदेशावच्छेदेन कृत्स्नावच्छेदेन वेति विकल्पो दुर्निवार  
इति—वाच्यम् । भेरीसंयोगेऽपि तादृशविकल्पसाम्यात् । न च—  
भेरीसंयोगः स्वावयवावच्छेदेन गगने सम्भवतीति—वाच्यम्;  
तथाऽपि परमाणुगगनसंयोगे उक्तविकल्पस्य दुर्वारत्वात् ॥ न  
च—अणुसंयोगावच्छिन्नगगन एवाणुसंयोगो जायते, आत्मा-  
श्रयस्त्वगत्या स्वीक्रियते; अत एव बौद्धाधिकारे शिरोमणिना  
घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रये इष्टापत्तिरभि-  
हितेति—वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयुक्तप्रधान  
एव तत्तद्भगवत्सङ्कल्पसंयोगोत्पत्तिस्वीकारसम्भवादगत्या  
आत्माश्रयस्यादोषत्वात् ॥

उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

“प्रदेशवृत्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् ।

निरंशस्यापि घटते प्रादेशिकविकारिता ॥” —इति ॥

यथा अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिगगनादौ निरंशेऽपि प्रदेशभेदेनो-  
त्पद्यते, तथा महदादिकमपि निरंशे प्रधाने उत्पद्यत इत्यर्थः ।  
न च छेदनाद्यनुपपत्तिः, पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य तस्य छेद

नाद्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । न च भाष्यविरोधः, ब्रह्म-  
स्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिवचनविरोधेन छेदनाद्यसम्भवे  
तद्भाष्यतात्पर्यम्; अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सर्विकारत्वापत्तौ  
निर्विकारत्वश्रुतेनिरवकाशत्वप्रसङ्गात् ; ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वेन  
सर्वाशगतसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गस्यापि दुष्परिहर-  
त्वात् । प्रधानस्य च पृथिवीत्वाद्यवस्थापन्नस्य छेदनाद्यङ्गी-  
कारे प्रमाणविरोधस्य बाधकयुक्तेश्चाभावात् ॥

अत एव तत्त्वमुक्ताकलापे अव्यक्तप्रतिबन्दीं पुरस्कृत्य प्रवृत्ते  
ब्रह्मपरिणामवादे ब्रह्मणस्स्वस्मिन् जीवभावेन दुर्विषहदुःखाद्यु-  
त्पादनानुपपत्तिरेव दोष उक्तः ॥

“अव्यक्तं त्वन्मतेऽपि ह्यनवयवमथाप्येतदंशा विकाराः  
ते चान्योन्यं विचित्राः पुनरपि विलयं तत्र तत्त्वेन यान्ति ।  
इत्थं ब्रह्मापि जीवः परिणमति विहृत्यथमित्यप्यसारं  
स्वानर्थकप्रवृत्तेः प्रसजति च तदसर्वशास्त्रोपघातः ॥—इति ॥  
प्रधानस्य स्वाभाविकानन्तांशाङ्गीकारपक्षोऽपि निर्दुष्टः । न  
च—तत्कल्पे तदंशैरेव कार्यारम्भनिर्वाहान्तावदशेषु प्रधानत्व-  
रूपैकावस्थाङ्गीकारो विफल इति—वाच्यम् । ‘तद्वेदं तद्द्व्यव्या-  
कृतमासीत्’, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं’, ‘तदैक्षत  
बहु स्याम्’—इत्यादिकारणबोधकश्रुतावेकत्वावस्थायाः प्रति-  
पन्नत्वेन तन्निर्वाहाय प्रधानत्वरूपैकावस्थाङ्गीकारस्य युक्त-  
त्वात् । न चैवं—प्रधानस्य परमाणुपुञ्जमात्रत्वे पर्यवसानेन  
नैयायिकमतप्रवेश इति—वाच्यम् । गन्धरसरूपस्पर्शादिरहित-  
परस्पराप्रतिघातकसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परसंयुक्त-  
पञ्चभूतसूक्ष्मतमद्रव्यरूपत्वेन “शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभि-  
रसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिः”—इत्यादिप्रमाणसिद्धे प्रधाने

परमाणुस्वभावगन्वाभावात्, जालकरन्ध्रनिर्गतसौरालोक-  
दृश्यमानत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्तपरमाणुकल्पने प्रमा-  
णाभावाच्च ॥ न च तत्कल्पे महद्दीर्घवद्वे-त्यादिसूत्रोक्तदोषप्र-  
सङ्गः, अनुमानादिभिः कल्पितार्थ एव तादृशदोषस्योक्तत्वात्;  
श्रुतिप्रतिपन्नार्थे तादृशदोषस्याप्रसरात्, अन्यथा माध्यमिका-  
तिरिक्तमतसामान्ये तादृशदोषप्रसङ्गात्, अगुसंयोगे विभुसंयोगे  
जानलेयसम्बन्धे जातिव्यक्तिसम्बन्धे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्य  
दुर्वात्त्वात् ॥ विभुरीश्वरो घटादिभिरेकदेशेन संयुज्यते, सर्वा-  
त्मना वा ! एकदेशेन संयोगे तस्य सावयवत्वप्रसङ्गः । सर्वा-  
त्मना संयोगे च घटासंयुक्तप्रदेशस्यैवाभावेनेश्वरस्य पटादि-  
संयोगानुपपत्त्या विभुत्वानुपपत्तिरित्यादिदोषाणां तत्तत्पक्षेषु  
सम्भवात् । तस्मात् श्रुतिप्रतिपन्नार्थे नोक्तरीत्या दोषसम्भवः ।  
अत एव—बहुः स्यामिति सङ्कल्पानुरोधेनाकाशवाय्वादिरूपेण  
ब्रह्मणः कार्यत्वाभ्युपगमे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वापत्तिः,  
एकदेशतः कार्यत्वाभ्युपगमे च ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतिवि-  
रोधः इत्याशङ्कां कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा—इत्य-  
नेनोपन्यस्य श्रुतिप्रतिपन्नार्थे ईदृशशङ्का न । युक्तं त्यभिप्रायकं  
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् इति परिहारसूत्रमारचितम् ॥ तथा  
च—प्रधानस्यौपाधिकंशवत्त्वे स्वाभाविकांशत्वे वा बाधक-  
विरहान्महदादिविचित्रपरिणामहेतुत्वं तस्य सम्भवतीति  
दिक् ॥

तत्र गुणत्रयसाम्यावस्थापन्नत्वं मूलप्रकृतेर्लक्षणम् । तच्च  
तद्वैयर्थ्यप्रयोज्यकार्याभाववत्त्वं स्वजन्यत्वकालिकविशेषणत्वो-  
भयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्माभाववत्त्वपर्यवसितम् । अव्यक्त-  
त्वाश्रयास्तुतिशेषु सत्सर्वेव कतिपयांशेष्वव्यक्तत्वनाशपूर्वकमह-

त्वावस्थायाः महत्त्वाद्याश्रयान्तरांशेषु सत्त्वेव तन्माशपूर्वकं  
 कतिपयांशेष्वहङ्कारत्वाद्यवस्थाया उत्पत्तिस्वीकारेण पूर्वान्न-  
 स्थाकालीनत्वतज्जन्यत्वयोर्लक्षणवस्थासु सत्त्वेन निरुक्तोभय-  
 सम्बन्धेन धर्मविशिष्टकर्माः अन्यतत्त्वविशिष्टमहत्त्वतु द्विशिष्ट-  
 हङ्कारत्वाद्यः इति तच्छून्यत्वस्य मूलप्रकृतौ सत्त्वाल्लक्षण-  
 सङ्गतिः ॥

न च—

‘वारिवह्न्यनिलोकोशस्ततो भूतादिना बहिः’  
 वृत्तं देशगुणैरण्डं भूतादिमहता तथा  
 अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मन् तैस्सर्वैस्सहितो महात् ।  
 एभिरीवरैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृत्तेभ्यः ॥  
 इत्यादिना जलतेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहन्मूलप्रकृतीनामण्डा-  
 वरणतया स्वस्थानस्य सिद्धतया तथा स्वस्थाननिर्वाहाय,  
 ‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च’ इत्यनेन अष्टद्रव्याणां  
 शरीरारम्भकतया स्वस्थानस्य भगवद्गीतादिसिद्धत्वेन तन्निर्वा-  
 हाय च प्रकृत्यादीनामेकदेशपरिणामो युक्तः । अन्यथा पृथिव्ये-  
 कशेषप्रसङ्गेन प्रत्यक्षादिबाधापत्तेः । तन्मात्राणां त्वावस्थाकृत-  
 शरीरारम्भकत्वयोरश्रवणेन निश्शेषपरिणामाङ्गीकारेऽपि  
 बाधकाभाव इत्युक्तलक्षणस्याकाशादावतिव्याप्तिः आकाश-  
 त्वस्य शब्दतन्मात्रवज्जन्यत्वेऽपि तत्समानकालीनत्वाभावा-  
 दिति वाच्यम् ॥ तन्मात्राणामावृत्तत्वाद्यश्रवणेऽपि अक्षौ  
 प्रकृतयण्डोऽश विकाराश्शरीरे तस्य देहितः इत्यादिना  
 शरीरस्य चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वप्रतिपादनेन तेषां भूतैस्सह-  
 स्वस्थानसिद्ध्या तेषामप्येकदेशपरिणामस्यैव युक्तत्वात् ॥ न  
 चैवं जीताभाष्ये ‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च’ इति

क्षेत्रारम्भकद्रव्याणीत्युक्तत्वाच्छरीरस्याष्टद्रव्योपादानकत्वाभ्यु-  
पगमाद्भाष्यकृतां तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामपक्ष एवेष्ट-  
इति-वाच्यम् ; गीतातद्भाष्ययोरुपलक्षणपरत्वात् । अन्यथा  
शरीरे एकादशेन्द्रियाणामप्यवस्थानासिद्ध्यापत्तेः ॥

न च-उक्तोभयसम्बन्धेन प्रकृतित्वविशिष्टाक्षरत्वाद्यवस्थायाः  
प्रकृतौ सत्त्वात्तच्छून्यत्वलक्षणस्यासम्भवः-इति वाच्यम् ।  
अक्षरत्वावस्थायास्तमस्त्वावस्थानाशरूपत्वेन तज्जन्यत्वेऽपि  
प्रकृतित्वावस्थानाशरूपत्वाभावेन तज्जन्यत्वासम्भवात्, तन्ना-  
शरूपत्वावस्थाया एव तज्जन्यत्वात्, प्रकृतित्वातिरिक्तत्वेन  
प्राथमिकधर्मविशेषणेनाक्षरत्वादीनां प्रकृतित्वजन्यत्वेऽपि क्षत्य-  
भावाच्च । अविभक्ततमसः कृत्स्नत एव विभक्ततमोरूपेण  
विभक्ततमसः कृत्स्नत एवाक्षररूपेणाक्षरस्य च कृत्स्नत एवा-  
व्यक्तरूपेण परिणामादुक्तधर्मचतुष्टये एकैकस्य जन्यतासम्ब-  
न्धेन अपरधर्मविशिष्टत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वा

१

भावादसम्भवविरहात्, । अव्यक्तत्वप्रागभावासमानकालीन-  
त्वेन प्राथमिकधर्मविशेषणेन अक्षरादीनां सुवालश्रुतावण्डावर-  
णतयोऽवस्थानस्योक्त्या तमःप्रभृतीनां निश्शेषपरिणामासम्भ-  
वेऽपि न क्षतिः ॥ अव्यक्तत्वनाशप्रागभाववत्त्वं तस्या लघु  
लक्षणं बोध्यम् ॥

सा च मूलप्रकृतिश्चतुर्धा-अव्यक्तमक्षरं विभक्ततमोऽविभ-  
क्ततमश्चेति । तत्र महत्तत्त्वादिरूपफलोन्मुखावस्था अव्यक्ता-  
वस्था, तत्पूर्वावस्था चाक्षरत्वम्-इति रीत्या बोध्यम् ॥

१. [पा.] तन्मात्राणां निश्शेषपरिणामाभ्युपगमे तु स्वजन्यत्वस्थाने स्वप्रयोज्यत्वं  
निवेद्यम् । तन्मात्रत्वस्य नाशेऽपि तज्जनकीभूताहं करत्वादेरनाशेन तद्विशिष्टा-  
कांशत्वादेः आकाशादौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । महत्त्वावस्थाप्रागभाववत्त्वं वा  
तल्लक्षणमवसेयम् ॥

“भूतलनिहितबीजस्थानीयमविभक्तं तमः, मृत्तिस्सूतबीज-  
वद्विभक्तं तमः, सलिलसंसृष्टार्द्रपृथ्ववयवबीजतुल्यमक्षरं,  
उच्छन्नबीजसमानमव्यक्तं, अङ्कुरस्थानीयो महान्—इति  
विवेकः ॥”

इति व्यासार्थः सुबालोपनिषद्व्याख्याने प्रपञ्चितम् । मूलप्रकृ-  
ताव्यक्तावस्थाचतुष्टयं च—

“महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि  
लीयते, तमः परे देव एकीभवति ॥”

इति सुबालश्रुतिसिद्धम् । तमः परे देव एकीभवतीत्यनेन  
अविभक्ततमोऽवस्थाभिधानात् ॥

ननु— उक्तसुबालश्रुतेर्मूलप्रकृतिगतावस्थाचतुष्टयपरत्वं न  
सम्भवति; सा च प्रशासनादिति सूत्रावतरणभाष्यादिषु—  
‘अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते’, ‘यस्याव्यक्तं  
शरीरं यस्याक्षरं शरीरम्’ इत्यादिश्रुतिगताव्यक्तसहचरिता-  
क्षरशब्दस्य जीवपरतया व्याख्यानात्—इति चेत् ॥

अत्राहुः—

उक्ताक्षरशब्दव्याख्यानस्य परव्याख्यानानुरोधेन प्रवृत्तत्वान्न  
तत्र तात्पर्यम् । यद्वा—जीवे धर्मभूतज्ञानगतसङ्कोचविकासादि-  
रूपविकारस्य परस्परया सत्त्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्न-  
विकाराभाववाचकाक्षरशब्दस्य प्रवृत्तिर्यथा न विरुध्यते, तथा  
महत्त्वाहङ्कारत्वादिरूपविकारविशेषाभावपरत्वे, मूलप्रकृता-  
वपि तच्छब्दप्रवृत्तिरुपपद्यत इति दृष्टान्तविधया जीवपरता-  
प्रतिपादनपरत्वान्न विरोधः ॥ अथवा—मूलप्रकृतौ विकार-  
सामान्याभावस्य बाधेन तद्वाचकाक्षरशब्दस्य मुख्यत्वा सम्भ-  
वात् अक्षरब्रह्मसम्बन्धित्वेन वा तादृशजीवसम्बन्धित्वेन वा  
लक्षणा वाच्या, तत्र ब्रह्मसम्बन्धित्वेन लक्षणोक्तौ विशेषणे

लैयान्वयसम्भवात् विशेष्यमात्रे लयान्वयस्य विशिष्टे लयान्वय-  
प्रकरणविरोधेना सम्भवात्, जीवसम्बन्धित्वावच्छिन्न एवाजिह-  
ल्लक्षणेत्यभिप्रायेण तद्भाष्यस्य प्रवृत्तत्वाच्च विरोधः ॥ —इति ॥

तत्र अव्यक्तत्वावस्थानाशरूपत्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाप्राग-  
भावरूपत्वं—महत्त्वावस्थायां लक्षणम्; अव्यक्तत्वावस्थाना-  
शत्वस्याहङ्कारत्वतन्मात्रत्वादिसाधारणत्वात्तद्वारणाय विशे-  
ष्यम्; तावन्मात्रस्याव्यवृत्तत्वाक्षरत्वादिसाधारण्यात्तद्वारणाय  
सत्यन्तम् ॥ यद्वा—अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसत्वावच्छिन्नविषयता-  
कसङ्कल्पजन्यावस्थात्वं—तल्लक्षणम्; अव्यक्तत्वावस्थाश्रयेध्वन-  
न्तांशेषु मध्ये केषु चिदंशेषु अव्यक्तत्वावस्थाध्वंसरूपमहत्त्वा-  
वस्थोत्पद्यतामिति—सङ्कल्पेन तादृशावस्थोत्पत्तेर्लक्षणसङ्गतिः ।  
अत्र सङ्कल्पनिष्ठजनकता विषयतासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या,  
तेन तादृशसङ्कल्पगतोत्तरावस्थार्या नातिव्याप्तिः । अव्यक्तत्वा-  
वस्थान्यूनवृत्तित्वे सत्यहङ्कारत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाज-  
कोपाधिमस्त्वं वा तल्लक्षणम्; अव्यक्तत्वाक्षरत्वादिवारणाय  
सत्यन्तम्, अहङ्कारत्वादिवारणाय विशेष्यम् । व्यापकत्वं च  
तत्समा करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति तदभावे-  
वैवृत्तित्वम्; तेनाहङ्कारत्वादेस्तद्व्यापकत्वेऽपि न तदोषतादध-  
स्थम् । प्रकृतिविभाजकोपाधित्वनिवेशादव्यक्तत्वन्यूनवृत्त्यह-  
ङ्कारत्वव्यापकान्यतमत्वादौ नातिव्याप्तिः ॥

-सोऽयं महांस्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात् । सत्त्व-  
गुणोन्मेषवान् सात्त्विक इत्यादिबोध्यम् ॥

महत्त्वावस्थानाशरूपत्वे सति । तन्मात्रत्वावस्थाप्राक्काली-  
नत्वं—अहङ्कारत्वस्य लक्षणम् । अत्र तन्मात्रत्वावस्थाप्राग-  
भावत्वस्य तामसाहङ्कारत्व एव सत्त्वात्सात्त्विकराजससाधा-  
रण्याहङ्कारत्वे । तदभावादसम्भवः प्राप्नोतीति न तथा



निवेशः । तन्मात्रत्वं पूर्वकालीनत्वं चाहङ्कारत्वे अक्षतमेव । व्यावृत्तिः पूर्ववत् । महत्त्वावस्थानाशत्वावच्छिन्नविषयताकसङ्कल्पप्रयोज्यावस्थात्वं वा तल्लक्षणं ; महत्त्वावस्थान्यूनवृत्तिवृत्तिरत्वे सति तन्मात्रत्वावस्थाव्यापकप्रकृतिविभाजकोपाधित्वमपि तल्लक्षणमवसेयम् ॥

सोऽयमहङ्कारास्त्रिविधः—सात्त्विकराजसतामसभेदात् । तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि जायन्ते, तामसाच्च शब्दतन्मात्रं, राजस उभयानुग्राहकः ॥

तत्र शब्दाश्रयान्यत्वमेव सति आत्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वरूपजीवात्मोपकरणत्वं—इन्द्रियसामान्यलक्षणम् । शरीरप्राणयोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । महदहङ्कारवारणाय विशेष्यम् ॥

न च—अप्राकृतद्रव्ये अव्यक्तमहदहङ्कारविभागाभावेन अप्राकृतेन्द्रियाणामप्राकृतभूतपरिणामत्वस्यैव वाच्यतया तेषु शब्दाश्रयान्यत्वघटितोक्तलक्षणाव्याप्तिरिति—वाच्यम्, अप्राकृतद्रव्येऽप्यव्यक्तमहदहङ्कारविभागस्य कैश्चिदाचार्यैरङ्गीकारादप्राकृतेन्द्रियाणां तत्परिणामत्वसम्भावात्, प्राकृतशब्दाश्रयान्यत्वस्य सत्यन्तार्थत्वे तद्दोषाप्रसवतेश्च । प्राकृतत्वं च—रजस्समानाधिकरणत्वं तमस्समानाधिकरणत्वं वा ॥

न च—श्रीमद्गीताभाष्ये “महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च” इति श्लोकन्याख्याने ‘अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चमहाभूतारब्धं शरीरम्’ इत्युक्तत्वेन अतिरिक्तावयविनमनङ्गीकुर्वाणानां वेदान्तिनां मते शरीरस्योक्ताष्टद्रव्यसमुदायरूपत्वे पर्यवसानात्तादृशशरीरघटकाव्यक्तमहदहङ्कारेष्वतिव्याप्तिः ; तेषां शब्दाश्रयान्यत्वे सत्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वादिति—वाच्यम् । तेषां शरीरघटकत्वेऽप्यात्मप्रयत्नजन्यव्यापारवत्त्वा-

नभ्युपगमात्, पञ्चमहाभूतात्मकभागेष्वेव तत्स्वीकारात्;  
तद्वशाच्चान्यत्र परित्यज्य प्राणशरीरान्यत्वनिवेशे तादृशभागे-  
ननिष्पात्यप्रसक्तेष्व, तेषां शरीरान्यत्वाभावात् ॥ एतेन  
मुक्तादिशरीरे उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति निरस्तम् ॥

इन्द्रियं द्विविधं—प्राकृतमप्राकृतं चेति । रजोरहितत्वे सति  
रजोरहितत्वे सति वा इन्द्रियत्वमप्राकृतेन्द्रियलक्षणम् ।  
तान्निष्काहङ्कारोपादानकत्वं प्राकृतेन्द्रियस्य लक्षणं; जीवगम-  
नव्यापकगमनवदिन्द्रियत्वं वा प्राकृतेन्द्रियलक्षणम्, यदा  
जीवगमनं तदेन्द्रियगमनमिति व्याप्तेः ॥

यद्यपि—मुक्तिकाले जीवगमनेऽपि नेन्द्रियगमनमिति न  
यापकत्वसम्भवः । तथाऽपि बद्धजीवगमनव्यापकगमनव-  
त्स्य लक्षणत्वात् दोषः ॥ न च—कर्मन्द्रियाणां हस्तपादा-  
णां शरीरेण सह विनाशदर्शनाज्जीवेन सह गमनासम्भावा-  
त्तलक्षणस्य तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम् । इन्द्रियाधिष्ठान-  
तस्य भोतिकहस्तपादादेनोऽपि तदधिष्ठानकस्याहङ्कारि-  
स्येन्द्रियस्य शरीरनाशकाले नाशानुपलम्भेन जीवेन सह  
न नोपपत्तेः ; तेषां शरीरेण सह नाश इति यादवप्रकाश-  
नस्यायुक्तत्वात् । हस्तादीनां प्रतिशरीरमुत्पत्तिवि-  
द्याभ्युपगमे ‘अष्टौ प्रकृतयष्वोडश विकाराः’,  
‘तुद्दिशतिनङ्घ्र्यातमव्यक्तं व्यक्तं मुच्यते’—इत्यादिभ्युत्पत्तिभि-  
नतत्त्वसङ्घाया विकारसङ्घायाश्च विरोधप्रसङ्गात्,  
अव्युत्पत्तिप्रतियोगिकध्वंसपूर्वकालीनोत्पत्तिकानामेव तत्त्व-  
त्वात् । अन्यथा घटपटादीनामपि तत्त्वरूपतापत्यावसङ्घ-  
धिव्यप्रसङ्गात् । “तमुत्क्रामन्तं प्राणौऽनूत्क्रामति, प्राणम-  
क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इति श्रुतौ सर्वपदेने-

न्द्रियत्वव्यापकोत्क्रमणप्रतीतिश्च ॥

यद्यपि—‘सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इत्यादौ सर्वपदस्य प्रक्रान्त-  
कतिपयवस्तुपरत्वं दृश्यते । तथाऽपि—अभेदसम्बन्धेन किञ्चि-  
द्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नसर्वशब्दस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापक-  
विधेयव्याप्यसर्वत्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्  
प्रकृते सर्वशब्दस्य संकुचितवृत्तिकत्वं युक्तम् ॥ स्पष्टं चेदं  
प्रतिज्ञालक्षणगादाध्याम् ॥ किञ्च अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न  
भाक्तत्वादिति सूत्रे ‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति  
वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यम्’ इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले  
अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणान्न तेषां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क-  
क्याप्ययश्रवणस्य देवतापक्रमणपरत्वात्त दोष इति समाधा-  
नेन कर्मेन्द्रियस्य वाचो जीवेन सह गमनस्य स्थापितत्वात्  
तन्नचायेन सर्वेषामपि गमनाङ्गीकारस्य युक्तत्वात् ॥

न च—वेदान्तदीपे हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवमिति सूत्रे—

“तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि  
गच्छन्ति । वाग्वस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु शरीरे तेनैव  
सहोत्पत्तिविनाशयोगीन्युपकारकाणि ॥”

इत्युक्तं विरुध्येतेति—वाच्यम् । उदाहृतवेदान्तदीपवाक्यस्य  
परमतवद्धस्तादीनां प्रतिशरीरभुत्पादविनाशाभ्युपगमेऽपि  
तेषामिन्द्रियत्वं सिद्ध्यतीत्यत्र तात्पर्यात्तेषां शरीरेण सहोत्पा-  
दविनाशवत्त्वे तात्पर्यविरहात् । अत एव सारे तत्सूत्रमन्यथा  
व्याख्यातं—“हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि, जीवे देहान्तरवस्थिते  
उपकारकत्वाविशेषात्”—इति ॥ एवमेव भाष्येऽपि व्याख्या-  
तं “न सप्तैवेन्द्रियाणि अपित्वेकादश; हस्तादीनामपि शरीरे

स्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात् ॥” इति ॥

न च—सूत्रघटकस्थित इत्यस्य दीपोक्तरीत्या शरीरे स्थित इत्यर्थकत्वे शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वं हस्तादीनां प्रतीयते, सारभाष्योभयरीत्या शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यर्थकत्वे च स्थित इत्यस्य वैयर्थ्यं; चक्षुरादीनामपि शरीरे जीवावस्थानदशायामेवोपकरणत्वेन तद्व्यावर्तकत्वासम्भवात्; तथा च दीपोक्तयोजनाया एव युक्तत्वाद्वस्तादीनां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशवत्त्वेऽपि सूत्रादितात्पर्यमस्तीति—वाच्यम् । सारभाष्योक्तयोजनायामपि दोषाभावात् । शरीरान्तरवस्थिते जीवे हस्तादीन्युपकारकाणीत्यत्र जीव इत्यस्य कर्तरीत्यर्थकत्वेनेच्छाविषयकार्यजनकत्वरूपोपकारकत्वघटककार्यजीवकृतिजन्यत्वलाभाद्वस्तादिजन्यादानादिरूपकार्यजीवकृतिजन्यत्वं, चक्षुरादिजन्यसाक्षात्कारे च तदजन्यत्वमिति वल्लक्षण्यसूचकतया स्थित इत्यस्य सार्थकत्वात् । पाथसि पीते तृष्णा शाम्यतीत्यादाविव सतिसप्तम्या जन्यजनकभावलाभात् । यद्वा—शरीरान्तरवस्थिते जीवे उपकारकाणीत्यस्य जीवाधिकरणीभूतशरीरावच्छेदेनादानादिकार्यजनकानीत्यर्थः ; चक्षुरादीनि तु वृत्त्या शरीरानवच्छिन्ने घटादिदेशेऽपि चाक्षुषादिरूपकार्य जनकानीति चक्षुरादीनां वृत्त्या कार्यजनकत्वं, हस्तादीनां तन्निरपेक्षकार्यजनकत्वमिति वल्लक्षण्यसूचकतया स्थित इत्यस्य सार्थकत्वात् ॥

यद्यपि—‘सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च’ इति पूर्वपक्षसूत्रे सप्तानां गतिश्रवणात्सप्तवेन्द्रियाणीत्यर्थके गतेरित्यस्य प्रतिकोटितया हस्तादय इति सिद्धान्तसूत्रे स्थित इत्यस्योपादानात् ; हस्तादीनां गतिनस्तीति स्वरसतः प्रतीयते । तथाऽपि—भौतिकेन्द्रियवादे दोषस्योक्तत्वा दाहङ्कारिकेन्द्रियपक्षे च तादृ-

शार्थासम्भवादुक्तार्थ एव युक्त इति बोध्यम् ॥

न चैवमपि—जीवस्य परकायप्रवेशदशायामिन्द्रियादीनाम-  
गमनादव्याप्तिरिति—वाच्यम् । जीवस्य स्वेन्द्रियैस्सहैव परकाये  
प्रवेशात्; अन्यथा तच्छरीरावच्छेदेनेन्द्रियकार्याणामनुत्पत्तेः ।  
मृतशरीरे प्रवेशस्थले तदीयेन्द्रियाणामभावात्तत्रचायेन जीव-  
विशिष्टशरीरप्रवेशस्थलेऽपीन्द्रियैस्सह प्रवेशाङ्गीकारस्य युक्त-  
त्वात्, अन्यदीयेन्द्रियाणामन्यादृष्टोपाजितानामेतदुपकारकत्वा-  
सम्भवात् ;

“शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥”

इति स्मृतेश्च ॥ तथा चपूर्वपरित्यक्ते स्वशरीरे मृतकायप्रवे-  
शवत् पुनरिन्द्रियैस्सह प्रवेशः ॥

न च—प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति सूत्रे योगिनो  
एकदा अनेकशरीरेषु प्रवेशो ज्ञानव्याप्त्येत्युक्तम्, तत्रेन्द्रियाणा-  
मभावात् कथं तत्कार्यनिर्वाहः—इति वाच्यम् । तत्रानेकशरी-  
रेष्विन्द्रियाणामपि प्रतिशरीरं विविक्ताभिवृत्तिभिरीश्वरस-  
ङ्कल्पेनप्रसृताभिः कार्यनिर्वाहाङ्गीकारात् । उक्तञ्च न्याय-  
सिद्धाञ्जने—

“प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि ।

इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ॥”—इति ॥

एवमेव स्वप्ने भगवता सृष्टेष्वपि देहेष्विन्द्रियकार्यनिर्वाहो  
वृत्तिभिरेव बोध्यः ॥

पुनरिन्द्रियं द्विविधं—ज्ञानेन्द्रियकमेन्द्रियभेदात् ॥

ज्ञानप्रसरणहेतुत्वे सतीन्द्रियत्वं—ज्ञानेन्द्रियत्वम् । इन्द्रियसं-  
योगेऽतिव्याप्तिवारणायैन्द्रियत्वनिवेशः । न च—अप्राकृतज्ञाने-

नित्यमुक्तेश्वराणां ज्ञानस्येन्द्रियाधीनप्रसरण-  
वत्त्वाभावादिति— वाच्यम्; ज्ञानप्रसरणहेतुतावच्छेदकधर्मव-  
त्त्वस्य विवक्षितत्वात्, अप्राकृतेन्द्रियेष्वपि तादृशहेतुतावच्छे-  
दकत्वमुक्त्वादिमत्त्वस्याक्षतत्वात् ॥ तच्च दृष्टविधम् मन-  
स्योपसर्गजननयनरसनघ्राणभेदात् । तत्र मनस्स्पर्शननयनानां  
द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वम्, अन्येषां तदग्राहकेन्द्रियत्वं लक्षणम् ।  
यद्यपि—नवेंशमेवेन्द्रियाणां तत्तत्कालविशिष्टवस्तुग्राहकत्वाद्व-  
यसात्कत्वमविशिष्टं; तथाऽपि—द्रव्यपदेन कालातिरिक्तद्रव्य-  
मेव विवक्षितमिति न दोषः । कालस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वं च  
वक्ष्यते ॥

न च श्रावणस्पर्शनोभयजनकेन्द्रियत्वं— मनसो लक्षणम् ।  
श्रावणजनकत्वमात्रोक्तौ श्रोत्रे, स्पर्शनजनकत्वमात्रोक्तौ त्व-  
न्दिन्द्रियेऽतिव्याप्तिः ; अत उभयनिवेशः । तावन्मात्रोक्तौ  
आत्मद्रव्यनिव्याप्तिः ; अत इन्द्रियत्वनिवेशः । एवं स्पर्शन-  
वाधुपोभयादिधटितमपि लक्षणान्तरमूह्यम् ॥ न चोक्तलक्ष-  
णस्याप्राकृतमनस्यव्याप्तिः ; नित्यमुक्तादिज्ञानस्येन्द्रियान्तरा-  
धीनप्रसरणवत्त्वाभावेऽपि मनोऽधीनप्रसरणस्याङ्गीकारात्,  
‘मनसेनान्कामान् पश्यन् रमते’ इति श्रुत्या मुक्तादिज्ञानेऽपि  
मनोऽधीनप्रसरणबोधनात्, श्रावणस्पर्शनोभयजनकतावच्छेद-  
कधर्मवदितलक्षणसम्भवाच्च ॥ स्मृतिजनकतावच्छेदकधर्मव-  
दिन्द्रियत्वं वा मनोलक्षणम्, हृत्प्रदेशमात्रवृत्तित्वं वा तल्ल-  
क्षणम् । न च—‘अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः’ इति सूत्रभा-  
ष्ये जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते  
न्यायविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानमित्युक्तत्वाज्जीवेऽ-  
तिव्याप्तिरिति—वाच्यम् । इन्द्रियत्वस्यापि निवेशात्, चक्षुरा-

दीनां च स्वस्वाधिष्ठाने हृत्प्रदेशे च वर्तमानत्वेऽपि न तन्मा-  
त्रवृत्तित्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

तदेकमेव मनः वृत्तिभेदात् बुद्ध्यहङ्कारचित्तसंज्ञां लभते, न  
तु बुद्ध्यादिकमिन्द्रियान्तरम् । न च—सुबालोपनिषदि चक्षुश्च  
द्रष्टव्यं च नारायणः' इत्यादिना पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा—

“मनश्च मन्तव्यं च नारायणः, बुद्धिश्च बोद्धव्यं च  
नारायणः, अहङ्कारोऽहङ्कर्तव्यं च नारायणः ॥”

इत्याम्नात्, अनन्तरं च कर्मेन्द्रियाणां गणनात्, बुद्ध्यादीना-  
मपीन्द्रियान्तरत्वं प्रतीयत इति—वाच्यम् । वृत्तिभेदादेव  
पृथग्गणनोपपत्तेः ; प्राणस्य वृत्तिभेदात्प्राणापानादिरूपेण  
पृथक्परिगणनवन्मनसोऽपि वृत्तिभेदात् पृथग्भिधानोपपत्तेः ।  
कामसङ्कल्पविचिकित्सादयोऽपि मनोवृत्तिविशेषाः—‘कामस्स-  
ङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येत  
त्सर्वं मन एव’ इति श्रुतेः, पञ्चवृत्तिर्मनोवव्यपदिश्यते  
इति सूत्रभाष्ये कामादीनां मनोवृत्तित्वाभिधानाच्च । “कामा-  
दयोऽध्यवसायादयश्च पुरुषधर्मा एव । उक्तश्रुतौ कामादिप-  
दस्य आयुर्वृत्तमित्यादाविव तज्जनके लाक्षणिकत्वान्”  
इत्युक्तं सर्वार्थसिद्धौ ॥

नचैवं—पञ्चवृत्तिर्मनोवव्यपदिश्यते इति सूत्रभाष्यवि-  
रोधः, तत्र कामादीनां मनोवृत्तिविशेषत्वाभिधानात् ; एवं  
सप्तगतेरित्यधिकरणभाष्यविरोधश्च, तत्राध्यवसायाभिमान-  
चिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दव्यपदिश्यत  
इत्युक्तत्वादिति—वाच्यम् । कामत्वाध्यवसायत्वाद्यवस्थाश्रय-  
ज्ञानजनकत्वादिरूपतत्तदवस्थाविशिष्टस्य मनस एव कामस-  
ङ्कल्पादिशब्दैर्बुद्ध्यहङ्कारादिशब्दैश्च व्यपदेशस्योदाहृतभाष्या-

भिप्रेततया श्रुतप्रकाशिकान्यायसिद्धाञ्जनयोः प्रतिपादित-  
त्वान् ॥

अन्ये तु—‘पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते’ इति सूत्रे श्रुतौ च  
मनःपदं धर्मभूतज्ञानपरम् । नचैवं लक्षणाप्रसङ्गः, “मनश्चेतस्सं-  
ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा ज्यो-  
तिस्समृतिस्सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि  
प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति” इति ऐतरेयश्रुत्या मनः-  
पदस्य ज्ञाने शक्त्यभिधानात् । तथा च- धर्मभूतज्ञानस्य  
यथा कामादिवृत्तिमत्त्वं, तथा प्राणस्य प्राणापानादिवृत्तिमत्त्व-  
मिति दृष्टान्तसामञ्जस्यम्- इत्याहुः ॥

स्पर्शविषयकसाक्षात्काराजनकत्वे सति शब्दविषयक  
साक्षात्कार-जनकेन्द्रियत्वं—श्रोत्रस्य लक्षणम् । मनस्यतिव्याप्ति  
वारणाय सत्यन्तं, चक्षुष्यतिव्याप्तिवारणाय शब्दविषयक-  
साक्षात्कारजनकेति, श्रोत्रसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणार्थेन्द्रियत्व-  
मिति । तच्च मनुष्यादीनां कर्णशष्कुल्य-वच्छिन्नप्रदेशवृत्तिः  
द्विजिह्वादीनां नयनवृत्तीति ज्ञेयम् ॥

ननु—एकादशेन्द्रियाणामपि अणवश्चेति सूत्रेणाणुत्वा-  
भिधानात् श्रोत्रस्याणुरूपस्य कथं दूरस्थशब्दग्राहकत्वम् । न  
च—गगने वीचीतरङ्ग-न्यायेन शब्दधाराया उत्पत्त्यङ्गीकारात्  
श्रोत्रसम्बद्धस्य शब्दस्य तेन ग्रहणं युज्यत इति—  
वाच्यम् । तथा सत्यनन्तशब्दकल्पनाप्रसङ्गेन गौरवात्  
श्रोत्रदेशोत्पन्नस्यैव ग्रहणे प्राच्यां शब्दः, प्रतीच्यां शब्दः,  
दूरे शब्दः, समीपे शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च इति चेत् ॥

अत्र केचित्—श्रोत्रस्याणुत्वेऽपि शब्दोत्पत्तिदेशपर्यन्तं  
प्रसृतया तद्वत्त्या शब्दस्य सम्बन्धात् दूरस्थशब्दग्रहोपपत्तिः,  
प्राच्यां शब्दो दूरे शब्द इत्यादिप्रतीत्युपपत्तिश्च । वीणायाः



शब्दं शृणोमीत्यादि-व्यवहारस्याप्युपपत्तिः, वीचीतरङ्गन्यायेन  
शब्दोत्पत्तिपक्षे वीणाजन्यशब्दस्याश्रवणात्तदनुपपत्तिः-इत्याहुः।

**वस्तुतस्तु**—‘शब्दगन्धसूर्यालोकस्तरुप्रभादयो धर्म्यतिवर्ति-  
नो गति मन्तश्च’ इति आत्मसिद्धिवाक्यानुरोधात्, शब्दाश्रयस्य  
वाय्वादि-भूतस्य श्रोत्रदेशागमनात् शब्दस्य सन्निकृष्टत्वात्  
शब्दप्रत्यक्षोपपत्तिः । उक्तात्मसिद्धिवाक्ये गन्धपदं शब्दपदं च  
तत्तदाश्रयद्रव्यपरं, यथा गन्धाश्रयपार्थिवभागानां वायुना  
समानीतत्वाद्दूरस्थचम्पकादेर्गन्धो घ्राणेन गृह्यते, तद्वत्  
शब्दोऽपीति भावः । अत एवानुकूलवातदशायां दूरस्थस्यापि  
शब्दस्य ग्रहणं, प्रतिकूलवाते च समीपस्थस्याप्यग्रहण मित्यु-  
पपद्यते । एवं भेर्यां ताड्यमानायां प्रथमं समीपस्थानां  
पुरुषाणां शब्दप्रत्यक्षं, अनन्तरं च विप्रकृष्टानां प्रत्यक्षं,  
गृहान्तर्गतानामस्फुटं दूरस्थशब्दग्रहणं बहिर्निर्गतानां च स्फुटं  
तद्ग्रहणमित्यादिकं चोपपद्यते । नच-प्रतिकूलवातेन श्रोत्रवृत्ते  
निरोधान्न तदा शब्दग्रहणं, समीपस्थानां च झडिति  
वृत्तिप्रसरणादविलम्बेन शब्दग्रहणं, गृहान्तर्गतानांतु श्रोत्र-  
वृत्तौ कतिपयांशस्य कुड्यादिना निरोधादल्पांशानां प्रसरणा-  
दस्फुटग्रहणमिति रीत्या वृत्तिगमनपक्षेऽप्युपपत्तिरिति-वाच्यम्  
भेर्यादिशब्देन गुहासौधादौ प्रतिशब्दोत्पादस्य चलनस्य च  
तादृशशब्दाश्रयद्रव्याभिघातमन्तरेणानुपपत्तेः शब्दाश्रयद्रव्याग-  
मनपक्षस्यैव युक्तत्वात् ॥

उक्तं च सर्वार्थसिद्धौ—

“गुहासौधादिसङ्क्षोभः प्रतिशब्दश्च जृम्भते ।

निस्साण्यादिप्रणादेन तदेतत्पक्षसङ्गतम् ॥”

इति ॥

न चैतत्पक्षे प्राच्यां शब्द इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः । प्राच्यास्स-  
मागतवायुना शब्दोपलम्भेन शब्दे प्राच्यादित्वप्रतीतेरानुमा-  
निकत्वात् । एतदप्युक्तं तत्रैव—

“यथा मयू रवीणादेशशब्दोऽयमिति गृह्यते ।

तथा प्राच्यादिशब्दोऽयमिति लिङ्गात्तथा विधात् ॥”-इति ॥  
तस्मात् शब्दाश्रयद्रव्यागमनपक्षे न कोऽपि दोष इति दिक् ॥  
रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकेन्द्रियत्वं—त्वगिन्द्रियलक्षणम् ।  
मनस्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, श्रोत्रेऽतिव्याप्तिवारणाय स्पर्श-  
ग्राहकेति, त्वगिन्द्रियसंयोगवारणायैन्द्रियत्वमिति । त्वगि-  
न्द्रियं च सर्वशरीरवृत्ति, अणुत्वेऽपि तस्य विकासशक्त्या वृत्ति-  
द्वारेण वा तस्य शरीरव्यापकत्वसम्भवात् । अत एव पिपी-  
लिकादिशरीरस्थस्य स्पर्शनस्य विकासावस्थयैव गजादिशरीर-  
प्रवेशे तादृशशरीरव्यापकत्वं, । गजादि शरीरस्थस्य च तस्य  
सङ्कोचावस्थया पिपीलिकादिशरीरव्यापकत्वमुपपद्यते । नख-  
दन्तकेशादिषु प्राणमान्द्यतारतम्यात् स्पर्शानुपलम्भः ॥

स्पर्शग्राहकत्वे सति रूपग्राहकेन्द्रियत्वं—चक्षुषो लक्षणम् ।  
तच्च नयनवृत्ति, एतस्य च वृत्तिप्रसरणेन विषयदेशप्राप्त्या  
दूरस्थपदार्थग्राहकत्वं ‘दिवीव चक्षुराततम्’ इति श्रुतिव्यवहार-  
स्वारस्याच्चक्षुषो वृत्त्यङ्गीकारस्य युक्तत्वात् । कुड्यादिव्यव-  
धानस्थले कुड्यादिना अञ्जनाद्यसंस्कृतनेत्रवृत्तेः प्रतिरोधान्न  
व्यवहितार्थग्राहकत्वम् । अञ्जनादिसंस्कृतनेत्रवृत्तेः कुड्यादावपि  
प्रवेशादञ्जनसंस्कृतचक्षुषां व्यवहितार्थग्रहोपपत्तिः । काचज-  
लाद्यच्छद्रव्याणां च वृत्तिनिरोधकत्वाभावात्तव्यवहितानामपि  
चक्षुषा ग्रहणमुपपन्नम् । ज्ञानेन्द्रियेषु चक्षुष एकस्यैव विषय-  
देशं गत्वा तद्ग्राहकत्वं, अन्येषां तु स्वदेशप्राप्तविषयग्राहकत्व-  
मिति—विवेकः । पिपीलिकादीनां रसनं पश्चादीनां घ्राणमपि

वृत्त्या विषयदेशं गत्वा तद्ग्राहकमित्यनुभवानुसारात्  
कल्पयन्ति ॥

रुपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकेन्द्रियत्वं—रसनेन्द्रियलक्षणम्। तच्च  
जिह्वाग्रवर्ति ॥

रसाग्राहकत्वे सति गन्धग्राहकेन्द्रियं—घ्राणं, तच्च नासाग्रवर्ति ॥  
उक्तानामिन्द्रियाणां द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः । द्रव्याश्रितानां रूपा-  
दीनां प्रत्यक्षे संयुक्तापृथक्सिद्धत्वं सन्निकर्ष इति बोध्यम् ॥  
उच्चारणाद्यन्यतमजनकेन्द्रियत्वं— कर्मेन्द्रियसामान्यलक्षणम् ।  
तच्च त्राक्पाणिपादपायूपस्थभेदात् पञ्चधा । तत्र वर्णोद्देश्यक-  
कृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं वाक् । अत्र जिह्वादावतिव्याप्तिवा-  
रणोन्द्रियत्वनिवेशः । सा च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुदन्तोष्ठना-  
सामूर्ध्वरूपस्थानाष्टकवृत्तिः । शुकादिव्यतिरिक्तविहङ्गादीनामु-  
क्तेन्द्रियसत्त्वेऽप्यदृष्टसंस्थानादिसहकारिविरहाद्वर्णाद्यनुत्पत्तिः ।  
शुकादीनामपि किञ्चित्तादृशसंस्थानवैषम्यादुच्चारणवैषम्यम् ॥

आन्यकबलसंयोगोद्देश्यककृतिप्रयोज्यव्यापारवदिन्द्रियं—पाणिः  
भौतिकहस्तादावतिव्याप्तिवारणायैन्द्रियमिति । विलेखनसाध-  
नेन्द्रियं वा सः ; विलेखनं च पत्रादिगतावयवविभागमप्यादि-  
संयोगान्यतरानुकूलव्यापारः । तथा चावयवविभागमप्यादिसं-  
योगान्यतरोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं पाणिरिति फलि-  
तम् । स च मनुष्यादीनां अङ्गल्यग्रवृत्तिः, गजादीनां नासाग्र-  
वृत्तिः । न च—अभ्यासपाटवात्पादादिभिरपिकेषां चिद्विलेख-  
नस्य जायमानत्वात्पादादावतिव्याप्तिरिति—वाच्यम् । तत्रा-  
न्यत्पीयस्याः हस्तादिवृत्तेः प्रसरणाङ्गीकरेण तादृशवृत्त्यैव  
लेखनाद्युत्पत्तेः ॥

उत्तरदेशसंयोगोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—पादः । भौ-

तिकपादवारणायेन्द्रियमिति । स च मनुष्यादीनां चरणवृत्तिं  
भुजगपतगादीनां उरःपक्षादिवृत्तिः ॥

मलादिपतनोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—वायुः । स  
तत्तदवयवविशेषवृत्तिः ॥

आनन्दविशेषोद्देश्यककृतिजन्यव्यापारवदिन्द्रियं—उपस्थः । स  
मेहनादिवृत्तिः ॥

उक्तानामिन्द्रियाणां मुक्तिदशायामप्राकृतदेशगमनासम्भवात्  
हैव यावत्प्रलयं स्थितिः करणविधुरैरन्यैः परिग्रहो वा बोध्यः  
अत्र नैयायिकाः—

कर्मेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेवासिद्धं, प्रमाणाभावात् । ज्ञानेन्द्रि-  
येषु च श्रोत्रस्याकाशत्वं स्पर्शनस्य वायुत्वं, नयनस्य तेजस्-  
रसनस्य जलत्वं, घ्राणस्य च पृथिवीत्वं युक्तम् । तथा हि  
श्रोत्रं स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणवत्, बाह्येन्द्रियत्वात्, चक्षुर-  
दिवत्; स्पर्शनं वायवीयं, रूपाग्राहकत्वे सति स्पर्शग्राहकत्वं  
अङ्गसङ्घिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकं व्यजनपवनवत्; चक्षुस्तैज-  
स्पर्शग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वात्, प्रदीपप्रभावत्; रसनं  
लीयं, रूपाग्राहकत्वे सति रसग्राहकत्वात्; सक्तुरसाभिव्यञ्ज-  
नवशरावोदकवत्; घ्राणं पार्थिवं, रसाग्राहकत्वे सति गन्ध-  
ग्राहकत्वात्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोष्ठृतवत्—इत्याद्यानुमानै-  
श्रोत्रादीनामाकाशत्वादिकं सिध्यति—इत्याहुः ॥

तन्न । 'एका कन्या दशेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे प्राणा अ-  
मैकादशः' इति श्रुत्या, 'इन्द्रियाणि दशैकं च, देवा वै कारि-  
दश । एकादशं मनश्च' इत्यादिस्मृत्या च हस्तादीनामपीनि-  
यत्वावगमात् । श्रुतौ कन्यापदमात्मपदं च मनः परं, श्रु-  
प्राणपदं स्मृतौ देवपदं चेन्द्रियपरं बोध्यम् । श्रोत्रादीनामनुम-

नैराकाशत्वादिसाधनमप्ययुक्तम् । तत्र श्रोत्रादिशब्दः प्रत्यक्ष-  
 ग्राह्यकर्णशङ्कुल्यादिरूपाधिष्ठानानां ग्रहणे बाधः । स्वमते  
 तेषामाकाशत्ववायुत्वादेरनङ्गीकारात् तत्तदधिष्ठानकेन्द्रियाणां  
 चाकाशादिरूपाणामनुमानात्पूर्वमसिद्ध्या उक्तानुमानेषु पक्ष-  
 त्वासम्भवात् । न च— शब्दग्राहकेन्द्रियत्वस्पर्श ग्राहकेन्द्रिय-  
 त्वादिना पक्षीकरणात् न दोष इति— वाच्यम् । प्रथमानुमाने  
 स्वग्राह्यगुणसजातीयगुणाभाववति हस्तादौ बाह्येन्द्रिय-  
 त्वस्य हेतोर्व्यभिचारात्, मनोभिन्नजानेन्द्रियत्वस्य हेतुत्वेऽपि  
 दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, चक्षुरादौ स्वग्राह्यरूपादिमत्त्व-  
 स्यास्माभिरनङ्गीकारात् । द्वितीयतृतीयानुमानयोरपि दृष्टान्त-  
 त्साधनविकलः, व्यजनपवनस्य वेगेन शरीरोपरि निपततस्त-  
 त्संयुक्तसूक्ष्मसलिलकणानां शरीरान्तः प्रवेश हेतुत्वेऽपिस्पर्शग्रा-  
 हकत्वा भावात् । प्रविष्टानां सलिलानां शैत्यस्यान्तर्गतत्वगिन्द्रि-  
 यप्रदेशेन स्फुटमवगमात्; विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति  
 संयोगादिसम्बन्धेन तमसःप्रतिबन्धकतया दीपप्रभायास्तादृशत-  
 मोनिवर्तकत्वेन चाक्षुषप्रयोजकत्वेऽप्यालोकसंयोगत्वादिना चा-  
 क्षुषहेतुत्वे मानाभावात्, प्रभायाः रूपग्राहकत्वाभावात् ।  
 किञ्च द्रव्यचाक्षुषे आलोकप्रतियोगिकसंयोगो न हेतुः ; मणि-  
 प्रभादौ तदभावेऽपि चाक्षुषोत्पत्तेः ; नाप्यालोकानुयोगिकः,  
 घटादौ तदभावात् ; नाप्यालोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वा-  
 न्यतरविशिष्टसंयोगः, आलोकप्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वा-  
 दीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदवच्छिन्नस्य  
 कारणताबाहुल्यापत्तेः ॥ न च—अन्यदेशावच्छिन्नादप्यालोक-  
 संयोगाच्चाक्षुषोत्पत्त्यभावाज्जातिविशेष स्यैव द्रव्यादिचाक्षुष-  
 जनकतायामालोकसंयोगनिष्ठायामवच्छेदकत्वं स्वीकार्यम् ;  
 सा च—जातिरालोकनिष्ठे वाय्वादिसंयोगेऽपि सम्भवति ॥

अत एव प्रभादि चाक्षुषमिति—वाच्यम् । तादृशजातिरालोक-  
संयोगे तत्समानाधिकरणतत्समानकालीनवायुसंयोगादौ वेत्य-  
विनिगमकाभावात् । किन्तु तमस्त्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव द्रव्य-  
चाक्षुषे कल्प्यते; तदभावादेवोक्तप्रभादौ चाक्षुषोपपत्तिः ॥ न  
च—तमोऽभावत्वेन हेतुत्वेऽपि तमःप्रतियोगिकत्वाभावत्वयोर्वि-  
शेषणविशेष्यभावे निविगमनाविरहेण कारणताद्वयापत्तिरिति  
वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तमस्त्ववि-  
शिष्टत्वेनैव कारणतास्वीकारेण कारणतावच्छेदके अभावत्वानि-  
वेशात् । न च—अत्रापि प्रतियोगितासम्बन्धेनालोकविशिष्टत्वे-  
नहेतुतास्वीकारान्न विनिगमनाविरह इति—वाच्यम्; मणि-  
प्रभादौ व्यभिचारावारणात् ॥ एतेन—संयोगेनालोकस्य हेतु-  
त्वमित्यपि—निरस्तम् ॥

उक्तं च प्रथमसूत्रभाष्ये—

“प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधि-  
तमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव ॥” — इति ॥

न च—यथाकञ्चिच्चाक्षुषप्रयोजकत्वस्य हेतुत्वात्तस्य प्रभायां  
सत्त्वान्न साधनवैकल्यमिति—वाच्यम् ; तादृशप्रयोजकत्वस्यो-  
न्मीलनादिहेतुभूतपक्षादिसाधारण्येन व्यभिचारात् । एवमुक्ता-  
नुमानानां—इन्द्रियाण्यभौतिकानि, इन्द्रियत्वात् मनोवत्—  
इत्यादिभिस्सत्प्रतिपक्षितत्वादाहङ्कारिकत्वप्रतिपादकश्रुत्यादि-  
वाधितत्वाच्च न भौतिकत्वमिन्द्रियाणामिति । न च—‘आकाश-  
मिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते’  
इतिश्रुत्या इन्द्रियाणां तन्मात्रेषु लयप्रतिपादनात्तन्निष्ठलयप्र-  
तियोगित्वस्य तदुपादानकत्वव्याप्यत्वात्तन्मात्रोपादनकत्व-  
सिद्ध्या भौतिकत्वं सिध्यतीति—वाच्यम् ; इन्द्रियपर्याये आका-

शपर्याये च लीयन्त इति पदाश्रवणेन तत्पर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोः-इन्द्रियतन्मात्रयोश्च परस्परसंयोगप्रतिपादनपरत्वात् ॥ न चेन्द्रियपर्याये लीयन्त इति पदानुषङ्गः, सति गत्यन्तरे अध्याहारवत्तस्याप्ययोगात्; अन्यथा आकाशपर्यायेऽप्यवैरूप्यायानुषङ्गापत्त्या सर्वोपवृंहणविरोधापत्तेः । इन्द्रियाणामाकाशोपादानत्वस्य कुत्राप्यकथनात् । अस्याञ्चोपनिषदि भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुरिति मृष्टिकमेण भूतादेरेवाकाशोपादानत्वाभिधानात् ॥ न च-उक्तपर्यायद्वयस्याकाशेन्द्रिययोस्संसर्गप्रतिपादनपरत्वमपि न सम्भवति, तादृशसंसर्गस्येदानीमपि सत्त्वेन तत्प्रतिपादने प्रयोजनाभावादिति-वाच्यम् ; स्पर्शनचक्षुरादिष्विन्द्रियेष्वप्यायकानां वायुतेजःप्रभृतिभागानां सत्त्वात् तत्तदिन्द्रियाप्यायकत्वस्य तत्तदिन्द्रियेणैकसङ्घाततापत्तिरूपत्वात्तादृशभूतांशानां सर्वेषामपि तद्दशायामाकाशतापत्त्या इन्द्रियत्वावच्छेदेनाकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविलक्षणसंयोगस्य प्रलयदशायामेव सम्भवात् । ततस्तादृशाकाशस्य शब्दतन्मात्ररूपताप्राप्तौ तन्मात्रत्वावच्छिन्ने इन्द्रियसंयोगस्योपपत्तेः । शब्दतन्मात्रस्यैकत्वेऽप्यंशभेदविवक्षया बहुवचनोपपत्तेः । तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्त इत्यनेन शब्दतन्मात्रस्य तामसाहङ्कारे भूतादिपदवाच्ये लयप्रतिपादनेन विरोधाभावादिति ॥

अथ तन्मात्रादिकं निरूप्यते । तन्मात्रभूतोभयसाधारणं लक्षणं तु शब्दवत्त्वम्, शब्दतन्मात्रादिपञ्चतन्मात्रेषु पञ्चमहाभूतेषु च तत्सत्त्वान्नक्षणसङ्गतिः । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणध्वंसासमानकालीन गुणवत्त्वं पञ्चतन्मात्राणां लक्षणम् । साजात्यं चाद्रव्यविभाजकशब्दत्वस्पर्शत्वादिना । शब्दतन्मात्रे

पूर्वं शब्दविरहेऽपि भगवत्सङ्कल्पेन शब्दोत्पत्त्या तादृशशब्दस्य स्वसमानाधिकरणशब्दध्वंसासमानकालीनत्वान्नक्षणसमन्वयः एवं स्पर्शतन्मात्रे स्पर्श रूपतन्मात्रादौ रूपादिकं चादाय लक्षणसमन्वयो बोध्यः । अत्र शब्दादिमत्त्वस्याकाशादिभूते सत्त्वादतिव्याप्तिवारणायसमानकालीनान्तगुणविशेषणं, आकाशादौ तन्मात्रादिनिष्ठसूक्ष्मशब्दादिनाशपूर्वकं स्थूलशब्दाद्युत्पत्तेस्तादृशस्थूलशब्दस्य च स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयसूक्ष्मशब्दध्वंससमानकालीनत्वान्नातिव्याप्तिः । स्थूलसूक्ष्मगुणभेदादेव भूततन्मात्रयोर्भेदात् ॥ उक्तं च तत्त्वमुक्ताकलापे—

“सूक्ष्मस्थूलस्वभावस्वगुणसमुदयप्रक्रियातारतम्यात्

तन्मात्राभूतभेदः कलिलदधिनयात्कल्पितस्तत्त्वविदिभः ।”

—इति ॥

स्वगुणः—शब्दादयः, तेषां, समुदयः—उत्पत्तिः । अत्र शब्दादौ स्थूलत्वसूक्ष्मत्वे उद्भूतत्वानुद्भूतत्वरूपे ॥

उक्तं च सर्वार्थसिद्धौ—

“आगमेन विना सिद्धिस्तन्मात्राणां च दुर्वचा ।

उद्भवानुद्भवार्थस्तु लोके सूक्ष्मादिकल्पना ॥” —इति ॥

स्पर्शतन्मात्रादिषु स्पर्शदिरपि घटादिनिष्ठस्पर्शध्वंससमानकालीनत्वादसम्भव इति तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणत्वं गुणविशेषणम् । तादृशस्पर्शदिः स्वसमानाधिकरणसंयोगादिध्वंससमानकालीनत्वात्तद्दोषतादवस्थवारणाय स्वसजातीयेति ॥ न च—शब्दतन्मात्रेऽव्याप्तिः, तत्र शब्दस्य यावद्द्रव्यभाविन एकस्यासम्भवात् द्वितीयादिशब्दानां प्रथमशब्दध्वंससमानकालीनत्वेन तदसमानकालीनशब्दवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । सोऽयं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेन सिद्धान्तिभिरपि शब्दस्य



यावद्रवाभावित्वाभ्युपगमात् । उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

“आकाशनिष्ठस्य शब्दस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ,  
वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्भूतैस्सह ॥” —इति ॥

स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयगुणे स्वपूर्वप्रलयपूर्वत्वाभाव-  
वत्त्वं विशेषणं देयम् । तेन पूर्वसृष्टौ तादृशतन्मात्रत्वाद्याश्रय-  
प्रकृत्यंशेषु स्पर्शदिस्सत्त्वेन तदध्वांससमानकीलीनत्वस्यैतत्सृष्टि-  
घटकतन्मात्रनिष्ठस्पर्शादिषु सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभाववत्त्वस्वपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन भूत-  
त्वावस्थाविशिष्टावस्थावत्त्वं वा तल्लक्षणं, भूतत्वविशिष्टघट-  
त्वावस्थामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः ।  
भूतत्वविशिष्टाहङ्कारत्वादिकमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणाय  
स्वपूर्वावस्थापूर्वत्वाभावनिवेशः । तत्र प्राकृताप्राकृतविभागः  
पूर्ववत् ॥

तानि च तन्मात्राणि पञ्च—शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररू-  
पतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्रभेदात् ॥

तत्र स्पर्शशून्यत्वे सति तन्मात्रत्वं—शब्दतन्मात्रलक्षणं ।  
स्पर्शतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, अव्यक्तादिवारणाय विशे-  
ष्यम् ॥ रूपशून्यत्वे सति स्पर्शवत्तन्मात्रत्वं—स्पर्शतन्मात्रल-  
क्षणम् । रूपतन्मात्रादिवारणाय सत्यन्तं, शब्दतन्मात्रवारणाय  
स्पर्शवदिति, वायुवारणाय तन्मात्रत्वमिति ॥ रसशून्यत्वे  
सति रूपवत्तन्मात्रत्वं—रूपतन्मात्रलक्षणं । रसतन्मात्रादिवार-  
णाय सत्यन्तम् शब्दतन्मात्रादिवारणाय रूपवदिति, तेजस्य-  
तिव्याप्तिवारणाय तन्मात्रत्वनिवेशः ॥ एवं गन्धशून्यत्वे सति  
रसवत्तन्मात्रत्वं—रसतन्मात्रस्य लक्षणं, व्यावृत्तिः पूर्ववत् ।  
गन्धवत्तन्मात्रत्वं च गन्धतन्मात्रलक्षणमिति बोध्यम् ॥

यद्वा - तामसाहङ्कारत्वावस्थाध्वंसरूपाकाशत्वावस्थाप्राग-  
भावरूपावस्थावत्त्वं-शब्दतन्मात्रलक्षणं, आकाशत्वावस्थाध्वं-  
सरूपवायुत्वावस्थाप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं स्पर्शतन्मात्रल-  
क्षणं, वायुत्वध्वंसरूपतेजस्त्वप्रागभावरूपावस्थावत्त्वं रूपत-  
न्मात्रलक्षणं-इत्यादिरोत्या ज्ञेयम् । तामसाहङ्कारात् शब्द-  
तन्मात्रस्य तस्मादाकाशस्य, आकाशात् स्पर्शं तन्मात्रस्य  
तस्माद्वायोः, वायोश्च रूपतन्मात्रस्य तस्मात्तेजसः, तेजसो  
रसतन्मात्रस्य तस्माज्जलस्य, जलाद्गन्धतन्मात्रस्य तस्मा-  
त्पृथिव्याश्चोत्पत्तेरुक्तलक्षणानां सङ्गतिः ॥

यत्तु-तामसाहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणामुत्पत्तिः, तेभ्यश्चा-  
काशादिपञ्चभूतोत्पत्तिः । अत एव तन्मात्राणि भूतादौ  
लीयन्त इति बहुवचनं स्वरसतस्सङ्गच्छते इति । तन्न ।  
तथा सति 'आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्याः  
पृथिवी' इति श्रुति विरोधापत्तेः । तन्मात्राणि भूतादविति  
श्रुतेः शब्दतन्मात्रमात्रलयप्रतिपादकत्वेन सकलतन्मात्राणां  
भूतादौ लयप्रतिपादकत्वविरहात् ; अदितिः पाशानितिवद्बहु-  
वचनोपपत्तेः । अन्यथा-'पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि  
लीयन्ते', इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधापत्तेः ॥ न च-आकाशस-  
हकृतस्पर्शतन्मात्रस्य वायुजनकत्वमितिरीत्या पूर्वपूर्वभूतसह-  
कृतस्य तन्मात्रस्योत्तरोत्तरभूतजनकत्वस्वीकारादाकाशस्य  
वायुं प्रति निमित्तत्वात्तत्परा आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतिः ।  
अन्यथा 'अष्टौ प्रकृतयष्णोडश विकाराः' इति आथर्वणश्रुति-  
विरोधापत्तेः । तच्छ्रुतौ प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्राणां प्रकृति-  
त्वस्यैकादशेन्द्रियपञ्चभूतानां च विकृतित्वस्याभिधानात् ;  
आकाशादीनां चतुर्णां तन्मात्रद्वारेण तत्त्वान्तरोत्पादकत्वे

तेषामपि प्रकृतित्वापत्त्या द्वादशप्रकृतीनां द्वादशविकृतीनां चापत्तेः-इतिवाच्यम् । तथा सति पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यादि-श्रुतिविरोधापत्तेः । आकाद्यायुरित्यादेरुपादानपरत्वस्य 'पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्याद्युत्तरवाक्यानुरोधेनाङ्गी-कार्यत्वात् ॥

“भूतादिस्तु विकुर्वाणशब्दमात्रं ससर्ज ह ।

ततस्ससर्ज तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥

ततो वायुविकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ॥”

इत्यादि विष्णुपुराणवचनेष्वप्युपादानताया उक्तत्वाच्च । अष्टौ प्रकृतयषोडशविकाराशशरीर इत्यादिश्रुतिर्न हि चतुर्विंश-तितत्त्वानां प्रकृतिभावेन भेदप्रतिपादनपरा ; किन्तु अव्यक्त-महदहङ्कारपञ्चमहाभूतरूपाष्टद्रव्याणां शरीरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वं, शब्दादिपञ्चविषयकादशेन्द्रियाणां शरीराश्रितत्वेन विकारत्वमित्येवम्परा । स्फुटं चेदं श्रीगीताभाष्ये ॥ अष्टौ प्रकृतय इत्यत्र प्रकृतित्वं च न तावच्चत्किञ्चित्कार्योपादानत्वं, पृथिव्या अपि घटीद्युपादानत्वादिन्द्रियाणामपि वृत्त्युपादानत्वात् प्रकृति-त्वापत्तेः । नापि प्रकृतिविभाजकोपाधिरूपेण स्वविजातीयका-र्योपादानत्वं तत्, आकाशत्वादीनां भूतविभाजकत्वेन प्रकृति-विभाजकत्वाभावेन तेन रूपेण विजातीयकार्यजनकत्वस्य-तन्मात्रेष्वभावेन तेषां प्रकृतित्वानापत्तेः ; किन्तु-भूतविभा-जकोपाधिमहदहङ्कारशब्दतन्मात्रत्वान्यतमरूपेण विजातीय-कार्यजनकत्वं तथेतिवाच्यम् । तदस्माकमपि तन्मात्रसाधा-रणमाकाशादिव्यावृत्तं चेति नोक्तश्रुतिविरोधः ॥

तत्र स्पर्शरहितत्वे सति उद्भूतशब्दवात्-आकाशः । वाय्वा-

दिवारणाय सत्यन्तं; अव्यक्तादिवारणाय विशेष्यम्; शब्दतन्मा-  
त्रवारणायोद्भूतेति श्रोत्राप्यायकत्वं वा तल्लक्षणम्। श्रोत्राप्या-  
यकत्वं च क्षोत्रेण सहैकसङ्घाततापन्नत्वम् । न च—श्रोत्राना-  
प्यायकभागेष्वव्याप्तिः ; श्रोत्राप्यायकत्वसमानाधिकरणभूत-  
विभाजकोपाधिमत्त्वस्य तदर्थत्वात् ॥ न च—स्पर्शवद्गत्याद्य-  
प्रतिबन्धरूपावकाशात्मकार्यसिद्ध्यर्थमेवाकाशोऽङ्गीकार्यः, तथा  
शास्त्रसिद्धत्वात् ; तथाचाकाशरूपपरिणामरहितप्रकृतिप्रदेशे-  
ऽपि गतिनिरोधप्रसङ्गः, स्पर्शशून्यद्रव्यत्वेनैवावकाशहेतुत्वस्वी-  
कारात्प्रकृत्यादीनामपि तथात्वे चाकाशकल्पनं व्यर्थमिति  
वाच्यम् । यत आकाशस्यावकाशरूपकार्यनिर्वाहार्थमेव न  
स्वीकारः, किन्तु श्रुतिसिद्धत्वात्प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च; आकाशोऽयं,  
कूणोऽयं, रन्ध्रमिदम्, इह पतङ्गः पतति—इत्यादिचाक्षुषप्रत्य-  
क्षस्याकाशेऽपि सत्त्वात् । न च—इह पतङ्ग इति प्रत्यक्षे आलो-  
कस्याधिकरणतया भानं; नाकाशस्येति—वाच्यम् ; इहालोक  
इति प्रत्यक्षे तदसम्भवात्, आलोकावयवस्य तदधिकरणतया  
भानोपगमेऽपि त्र्यणुकाद्यात्मकालोकविषयकतादृशप्रत्यक्षे तद-  
वयवस्य द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेनाधिकरणतया भानासम्भवात् ॥  
न च—सभायां ब्राह्मणा इतिवदिह त्र्यणुकमिति प्रत्यक्षे  
त्र्यणुकसमुदायस्याधिकरणतया भानसम्भव इति—वाच्यम् ;  
एवमपि—न भसि त्र्यणुकं—व्योम्यातप इत्यादिप्रत्यक्षे त्र्यणुक-  
समुदायस्याधिकरणतया भानासम्भवात्, तस्य नभोव्योमा-  
दिशब्दार्थत्वासम्भवात्, आकाशस्याप्रत्यक्षत्वे नीलं नभ इति  
प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च ॥ न च—उपनीतस्य नीलादेरुपनीते आकाशे  
आरोपः आकाशस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्युपपद्यत इति—वाच्यम् ।  
उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन चाक्षुषे नीलं

नभ इति प्रत्यक्षे आकाशस्य विशेष्यतया भानासम्भवात्,  
 स्वायोग्यविशेष्यकज्ञानजनने इन्द्रियाणामसामर्थ्यात् ।  
 स्पष्टश्चेदं पक्षतायां ॥ मानसत्वं तु तादृशप्रतीते-  
 र्वक्तुमशक्यं; निमीलितनयनस्यापि तदापत्तेः; नीलं नभश्चक्षुषा  
 साक्षात्कारोमीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । न च-द्रव्यनिष्ठविष-  
 यतासम्बन्धेन चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति समवायेन रूपस्य कारणतया  
 आकाशे च रूपाभावान्न चाक्षुषसम्भव इति-वाच्यम्; कालस्य  
 षडिन्द्रियवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वेन तच्चाक्षुषे व्यभिचारेण उक्त  
 कारणत्वासम्भवात् । न चैवं-प्रकृतिमहदहङ्काराणां वाय्वी-  
 श्वरयोश्च चाक्षुषप्रसङ्ग इति-वाच्यम्; सामानाधिकरण्येन  
 कालाकाशान्यत्वविशिष्टो य उद्भूतरूपाभावस्तदभावत्वेन द्र-  
 व्यचाक्षुषं प्रति हेतुतास्वीकारात् कालाकाशयोर्विशेषणाभावेन  
 पृथिव्यादी च विशेष्याभावेनोक्तविशिष्टान्यत्वसम्भवात्, प्रकृ-  
 त्यादौ चोक्तयोर्विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव सत्त्वेन विशिष्टाभा-  
 वविरहात् ॥

वस्तुतस्तु-चाक्षुषं प्रत्युद्भूतरूपस्य नोद्भूतरूपत्वेन कारणता,  
 किन्तु शक्तिमत्त्वेन; तत्रोद्भूतरूपे कालाकाशत्वयोश्च कस्या  
 एव शक्तेःस्वीकारात् कालाकाशयोश्चाक्षुषोपपत्तिः ; प्रकृत्यादौ  
 तदनापत्तिश्च । अद्रव्येपि शक्तिसद्भावो वक्ष्यते ॥

यत्तु-भाष्ये पञ्चीकरणप्रक्रियया रूपवत्त्वादाकाशस्य चाक्षुष-  
 त्वमुपपद्यत इत्युक्तम् । तत्तु-वैभववादमात्रमित्युक्तं  
 सर्वार्थसिद्धौ । तथा रूपाङ्गीकारे आकाशस्याष्टमांश एव  
 रूपसत्त्वेन तादृशभागस्य चाक्षुषोपपादनेऽपि भागान्तरे तदुप-  
 पादनासम्भवात्, कालस्य सृतरां तदसम्भवात् ॥ यदपि-न  
 चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थ-

प्राप्तित्वादिति भाष्यम्, तदपि—न चाक्षुषसामान्ये रूपक, ताप्रदर्शनिपरं, किन्तु द्रव्यचाक्षुषस्य रूपप्रकारकत्वनियमपरमिति बोध्यम् ॥

अत्र नैयायिकाः—आकाशं नित्यं, निरवयवद्रव्यत्वात्, महाकालवत्—इत्याद्यनुमानेनाकाशस्य नित्यत्वं सिध्यतीति । तन्न, 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतिवाधितत्वात्तदनुमानस्य । किञ्च—नित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वं, कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा ? सर्वत्र सिद्धसाधनं दुर्वारम् । आकाशत्वरूपावस्थायां ध्वंसप्रतियोगित्वादिसत्त्वेऽपि तदाश्रयद्रव्ये तदभावस्याक्षतत्वात्, द्रव्यस्य कालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । न च—आकाशलयोक्त्या आकाशो नष्ट इत्यादिप्रतोतेर्भवन्मते प्रमात्वात् आकाशत्वविशिष्टेऽपि ध्वंसप्रतियोगित्वादिकं स्वीकार्यमिति—वाच्यम्, तादृशप्रतियोगिताया विशिष्ट एव पर्याप्तितया द्रव्यस्वरूपे तदपर्याप्तिस्तस्य नित्यत्वानपायात् । न च—आकाशत्वं कालनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं; निरवयवद्रव्यवृत्तित्वादित्यत्र तात्पर्यान्न सिद्धसाधनता, आकाशत्वावच्छिन्नावच्छेदकताभेदस्य प्रलये सिद्धान्तिभिरुपगमादिति—वाच्यम् । तथाऽपि निरवयवद्रव्यवृत्तित्वस्यासमवेतद्रव्यवृत्तित्वरूपत्वे घटत्वादी व्यभिचारात् घटादेरपि सिद्धान्ते असमवेतत्वात्, समवायानङ्गीकारेण हेत्वप्रसिद्धेश्चेति ॥

आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं, ततो वायुः। रूपशून्यत्वे सत्युद्भूतस्पर्शवत्त्वं तल्लक्षणं । तेजोजलादिवारणाय सत्यन्तम्, आकाशवारणाय विशेष्यं, स्पर्शतन्मात्रवारणायोद्भूतेति । गन्ध-

शून्यत्वे सत्यनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं च तल्लक्षणं; पृथिवीवार-  
णाय सत्यन्तः जलतेजसोर्वारणायानुष्णाशीतेति । तन्मात्रवा-  
रणयोद्भूतत्वमपि निवेश्यम् ॥ न च—सुरभिर्वायुरिति प्रती-  
तेर्गन्धशून्यत्वं वायावसिद्धम्, एवं शीतो वायुरुष्णो वायुरिति  
प्रतीतेश्चानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमप्यसिद्धमिति—वाच्यम् ; कुसु-  
मादिगन्धस्य स्वाश्रयसंयोगादिसम्बन्धेन वायुसम्बद्धस्य तत्र  
साक्षात्सम्बन्धेनारोपात् जलात्पगतयोरेव शीतोष्णस्पर्शयो-  
स्तत्रारोपात्, चाक्षुषाविषयत्वे सति स्पर्शनप्रत्यक्षविषयद्रव्य-  
त्वं च लक्षणम् । रूपशून्यत्वेऽपि वायोः स्पर्शनं सम्भवत्येव;  
द्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन स्पर्शनं प्रति स्पर्शस्यैव हेतुत्वात् ॥  
बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रदि रूपस्य कार-  
णत्वमिति तु न युक्तं; मानाभावात् उक्तं च श्री भाष्ये—  
“स्पर्शनमपि न सन्मात्रविषयं, स्पर्शतद्विषयत्वात्” इति ।  
कालान्यत्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शाभावाभावत्वेन हेतुत्वात् काल-  
त्वस्पर्शयोरेकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वाद्वा कालस्य स्पर्शनोपपत्तिः ।  
अयं च समीपस्थेन स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यः; दूरस्थितेन तु तृणरजः  
प्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयः । अस्य चादृष्टात्मके-  
श्चरसङ्कल्पात्तिर्यगमनं स्वाभाविकं, पार्थिवादिद्रव्येण वाय्वा-  
न्तरेण वाऽभिघातादिवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः ॥  
स चायं वायुः—इन्द्रियाप्यायकप्राणशरीरविषयभेदाच्चतुर्धा ।  
तत्र त्वगिन्द्रियेणैकसङ्घाततापन्ना वाय्वंशा इन्द्रियाप्यायकाः;  
शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः । स चैकोऽपि प्राणापा-  
नव्यानोदानसमानात्मकवृत्तिभेदात्पञ्चधा, नागकूर्मकृकरदेव-  
दत्तधनञ्जयभेदैस्सह दशधा चोच्यते ।

प्राणाऽपानस्समानश्च उदानो व्यान एव च ।  
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥  
चरन्ति दशनाडीषु दश प्राणादिवायवः ॥”

१. प्राणः

उदगारादीनथो नागः कूर्मोऽध्यादिनिमीलनम् ।  
कृकरोऽधुपः कर्ता दत्तो निद्रादिकर्मकृत् ॥”

अथादि प्रमाणात् । जङ्गमशरीरवत् स्थावरशरीरेऽप्यसाव-  
यवः । भग्नशाखादीनां संरोहणेन क्षतभागानां वृद्ध्या च  
असादी प्राणसद्भावोन्नयनात् । परं तु स्थावरशरीरेष्वेकैव  
वर्तते, न पञ्चधा ॥ उक्तं च भाष्ये—

‘स्यावय्वं हि प्राणसद्भावेऽपि हि तस्य पञ्चाधाऽवस्थाय  
शरीरधारणत्वेनावस्थानं नास्ति ॥” —इति ॥

एतौगोपादानभूताद्यायोरन्ध एव प्राणाख्यो वायुः, वायवीयं  
च शरीरं मातृतादीनां प्रसिद्धं, चण्डानिलतालवृन्तपवनादि-  
वयवः ॥

‘वायो रूपवन्मात्रं, ततस्तेजः’ ; ‘वायोरग्निः इति श्रुतेः,  
अग्निशब्दस्य तेजस्सामान्यपरत्वात् ॥ ननु—वायुपरिणामत्व-  
रपवायुपादानकत्वं तेजसो न सम्भवति, तृणपर्णकाष्ठादी-  
गमेववाधिवानामग्नधादिरूपेण परिणामदर्शनात् ॥ न च—  
‘वायव्यदृष्टाद्युपनीतस्तेजोऽवयवैरेवाग्नधारम्भ इति—वाच्यम्;  
अपवनागौरवान् । एवं च वायोरग्निरिति श्रुतिनिमित्तकारण-  
वभाषेणाप्युपपद्यते—इति चेन्न ॥ तृणपर्णादावपि पञ्चीकर-  
णादिना तेजोभागसत्त्वेन तस्यैव सजातीयावयवयोगेनोद्भूता-  
नधादिरूपेण परिणामोपपत्तेर्गौरवविरहात्, श्रुतेरनन्यथासि-  
द्धादानप्रकरणपठिताया निमित्तकारणत्वपरत्वासम्भवात् ।



अन्यथा काष्ठादिजन्याग्न्यादौ पार्थिवोपादानकत्वं, अविन्धना-  
यनी च तदसम्भवाज्जलोपादानकत्वमिति कल्पने भवतामेवा-  
नेकोपादानकल्पना गौरवात् । काष्ठादावनुद्भूताग्निसत्त्वं च  
महर्षिभिरेवोक्तं—“काष्ठेऽग्निरिव शेरते । दारुण्यग्निर्यथा  
तैलं तिले तद्वत्पुमानपि ॥” —इति ॥

तथा च— समष्टिसृष्टिदशायां वायोरेषोपादनभूताद्वह्नेरुत्पत्तिः,  
व्यष्टिदशायां तु सूक्ष्मात्तेजस एव स्थूलतेजस उत्पत्तिरिति ॥

उष्णस्पर्शवत्त्वं भास्वररूपवत्त्वं च तेजसो लक्षणं ; रसशू-  
न्यत्वे सति रूपवत्त्वं च तल्लक्षणम् । तच्चतुर्धा—आप्यायकवै-  
श्वानरशरीरविषयभेदात् । वाक्चक्षुषोराप्यायकं तेज इन्द्रिया-  
प्यायकं ; तेजोमयी वाक्, ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणि  
प्राविशत्, रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः’ इति श्रुतेः । भुक्ता-  
न्नादेः परिणामहेतुस्तेजोविशेषो वैश्वानरः । आदित्यादिशरीरं  
तैजसशरीरं, ‘सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यज्ञक्षत्राणि’ इत्या-  
दिश्रुतिसिद्धम् । चन्द्रिकातपादिर्विषयः ॥

तेजः पुनस्सामान्यतो द्विधा—प्रभा प्रभावांश्चेति । स्वापृथ-  
क्सिद्धत्वस्वाधिकपरिमाणवत्त्वोभयसम्बन्धेन तेजोविशिष्टं  
तेजः—प्रभा । अपृथक्सिद्धत्वं च—अपृथक्सिद्ध्यात्मकसंयोगप्रति-  
योगित्वं, गुणगुणिनोस्स्वरूपसम्बन्ध इव प्रभाप्रभावतोस्संयोगे-  
ऽप्यपृथक्सिद्धित्वस्य स्वीकारात् । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्म-  
नस्सर्वं वेद’, ‘न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्’  
इत्यादिना जगद्ब्रह्मणोस्संयोगे अपृथक्सिद्धित्वस्य प्रतिपन्नत्वेन  
तादृशधर्मस्य संयोगत्वविरुद्धत्वाभावात् । यद्वा—स्वापृथक्सिद्धत्वं  
स्वसंयोगाभावनिरूपितकालविशेषावच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वे  
सति स्वसंयोगवत्त्वम् । स्वापृथक्सिद्धत्वसम्बन्धेन प्रभाविशि-

ष्टदीपकलिकादिवारणाय स्वाधिकपरिमाणवत्त्वनिवेशः ।  
 अल्पदीपविशिष्टमहादीपवारणाय स्वापृथक्सिद्धत्वनिवेशः ।  
 स्वाधिकपरिमाणवत्त्वं च स्वासंयुक्तानेकदेशसंयुक्तत्वम् । तेन  
 परिमाणानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । न च—आतपतप्तसलिलादौ  
 रात्रावप्यौष्ण्योपलम्भादादित्यमुक्ताः किरणास्सलिलान्तःप्रविष्ट  
 स्सन्तीत्यभ्युपगन्तव्यं; तथा चादित्यापृथक्सिद्धत्वं किरणेषु नास्ती  
 त्यव्याप्तिरिति—वाच्यम् । रविकिरणोपात्तमुक्तानां तुहिनकिर-  
 णानां संक्रमाच्छैत्योपलम्भवत्तत्किरणोपात्तमुक्तानामभ्यवय-  
 वानां संक्रमात्सलिलादौ औष्ण्योपलम्भोपपत्तेः ; तत्र किरणानां  
 सद्भावस्याकल्पनात् । उक्तं च मात्स्ये—

“वसन्ते ग्रीष्मके रश्मिशतैस्सन्तपति त्रिभिः ।

शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिस्सम्प्रवर्षति ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ।”—इति॥

अत्र सन्तपतीत्यस्याग्न्यवयवानुत्सृजतीत्यर्थः । स्पष्टं चैत-  
 च्छुतप्रकाशिकायां ॥

यत्तु—विशीर्णदीपावयवसमुदाय एव प्रभेति । तन्न ; ऊर्ध्वग-  
 मनस्वभावानां दीपावयवानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्विष्व-  
 ग्विशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात्, प्रभाया द्रव्यान्तरत्वे तु प्रत्य-  
 क्षाद्यनुरोधेन तथाऽभ्युपगमोपपत्तेः, मण्यादिप्रभाया विशीर्ण-  
 तदवयवसमुदायत्वासम्भवाच्च । न च—मण्यादौ पार्थिवान्शस्य  
 स्थिरत्वेऽपि तदन्तर्गततेजोऽंशस्य विशरणप्रसरणादिकमुपपन्न-  
 मिति—वाच्यम्, कल्पनागौरवात् ॥

तदतिरिक्तं तेजः प्रभावत्, तच्च मणिद्युमणिप्रदीपादि ।  
 सुवर्णं तु पार्थिवमेव, पीतरूपवत्त्वात्, गुरुत्ववत्त्वात्, काठि-  
 न्यवत्त्वाच्च; ‘काठिन्यवान्यो विभर्ति’ इत्यनेन पृथिव्या एव

काठिन्योत्तेः । न च—सुवर्णं तैजसम्, अत्यन्तानलसंयोगे सत्य-  
नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्; यन्नैवं तन्नैवमिति व्यति-  
रेक्यनुमानेन सुवर्णस्य तैजसत्वसिद्धिरिति—वाच्यम् व्यतिरे-  
क्यनुमानस्य निरसिष्यमाणत्वात्, द्रुतं द्रुततरं द्रुततममिति  
प्रतीत्या उच्छिद्यमानद्रवत्ववत्त्वेनानुच्छिद्यमानद्रवत्वासिद्धेः,  
पीतं द्रुतमिति प्रतीत्या पार्थिवभागेऽपि तादृशद्र-  
वत्वदर्शनेन व्यभिचाराच्चेति । अत्र रक्तभास्वरमेव रूपं, रूपा-  
न्तरोपलम्भस्तु पृथिवीजलांशसंसर्गवशात् । एतच्च “यदग्ने  
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुल्कं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य”  
इत्यादि श्रुतिसिद्धम् । एवमुष्ण एव स्पर्शः, चन्द्रिकादौ शीत-  
स्पर्शशुल्करूपयोस्तदन्तर्गतजलांशसम्बन्धित्वात्, मरकतप्रभा-  
दावनुष्णाशीतनीलरूपयोश्चपार्थिवत्वादिति ॥

तेजसो रसतन्मात्रं, तस्माज्जलम् । शीतस्पर्शवत्त्वं, निर्गन्ध-  
त्वे सति रसवत्त्वं, अपाकजशुल्करूपवत्त्वं, सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्व-  
मित्यादि-तल्लक्षणम् ॥ न च—उष्णोदके शीतस्पर्शवत्त्वस्याव्या-  
प्तिरिति—वाच्यम्; तत्रापि शीतस्पर्शसत्त्वात्, तेजस्स्पर्शेनाभिभवेन-  
तदनुपलब्धेः । प्रथमं पृथिव्यः कृष्णाया एवोत्पत्तावपि पाकव-  
शात्तत्र शुक्लरूपोत्पत्तेस्तत्रातिव्याप्तिवारणायापाकजेति ॥ न च—  
सांसिद्धिकद्रवत्वस्य हिमकरकयोः अव्याप्तिरिति—वाच्यम्; तत्रा-  
पिद्रवत्वसत्त्वादुपप्लव्भकपार्थिवभागगतकाठिन्येनाभिभूतत्वाद-  
नुपलम्भोपपत्तेः । तच्चाप्यायकशरीरविषयभेदात्त्रिधा । तत्र  
रसनप्राणयोराप्यायका अंशा आप्यायकाः । शरीरं धरुणलोके ।  
सरित्समुद्रादिविषयः—इति ॥

जलादगन्धतन्मात्रं, तस्मात्पृथिवी । गन्धवत्त्वं तल्लक्षणम् ।  
न च—तन्मात्रेऽतिव्याप्तिः, उद्भूतत्वनिवेशे च पाषाणेऽव्याप्ति-  
रिति—वाच्यम् । गन्धध्वंससमानाधिकरणगन्धवत्त्वस्य विव-

भिनन्वान् । रसवत्त्वे सत्यनुष्णाशीतस्प  
न्धमिन्यादिकमपि तल्लक्षणम् । सा प्रथ  
माणाशोतस्पर्शा जाता । तत्रानुष्णाशीत  
वेज्रसुखिलसम्पर्कादौष्ण्याद्युपलम्भः । ४  
मिति च 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति श्रुति  
व्याप्तरोत्पत्तिः । सा त्रिधा—आप्याय  
मनोद्गाणयोराप्यायकाः पार्थिवभागाः ३  
मगोर पार्थिवं ; विषयो मृत्पाषाणादिनि

तमो द्रव्यं, सङ्कोचविकासरूपावस्थाय  
पार्थिवं चाबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्व  
न च—तजोऽभाव एव तमः, द्रव्यान्तर  
वाच्यम् ; तथा सत्यबाधितनीलादिप्रत्य  
मज्रं भगवान्' इति तत्त्वान्तरवत्सृष्टिश्रवण  
ज्योनिरभून्न चान्यत्' इति तेजस्तमसो  
लेख्य तयोर्भावाभावरूपत्वे एकदा निषे  
यमिन्द्रहाणे यस्य तमश्शरीरमिति त  
मरोन्मत्तस्य वक्ष्यमाणरीत्या द्रव्यत्व  
तमसः पार्थिवत्वे पृथिवीतः पृथगेव सृ  
जमिति—वाच्यम् ; पृथक्सृष्टिवचनस्य  
दिवदुपपत्तेः । न च—तमसो द्रव्यत्वे ;  
चाक्षुषानुपपत्तिः । द्रव्यनिष्ठलौकिकविष  
प्रति संयोगेन तमसः प्रतिबन्धकत्वादि  
भिन्नद्रव्यनिष्ठविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं  
कृतास्वीकारात् ॥

व्यासाचार्यानुयायिनस्तु—तम आव

त्वाभावे सति चाक्षुषप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वात्, प्रसिद्धाकाशव  
पृथिव्यां व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, आत्मनि व्यभिचा  
वारणाय चाक्षुषेति । प्रत्यक्षविषयता च—मुख्यविशेष्यतारु  
ग्राह्या; तेन काले न व्यभिचारः । उक्तं च श्रुतप्रकाशिका  
'स्वच्छद्रव्यत्वादाकाशकार्यं तमः'—इति ॥ गतिनिरोधकत्व  
भावे सति चाक्षुषविषयद्रव्यत्वमेव स्वच्छद्रव्यत्वं; यद्वा—स्पः  
शून्यत्वे सति चाक्षुषविषयद्रव्यत्वं तत्; तेन प्रभादौ न व्यभि  
चारः । न च तमस आकाशत्वे रूपवत्त्वानुपपत्तिः ; पञ्ची  
रणवशात्तदुपपत्तेः । अथवा तमस्तैजसं, रसशून्यत्वे स  
रूपवत्त्वात्, बह्मचादिवत् । न चैवमुष्णस्पर्शप्रत्यक्षापत्ति  
नीलमणिप्रभादाविव स्पर्शस्यानुद्भूतत्वकल्पनात् ॥ उक्तं  
श्रुतप्रकाशिकायां—“यद्वा तेजःकार्यं तमः, रूपवत्त्वात्; स्पश  
नुपलम्भस्तु स्वच्छद्रव्यत्वात्”—इति ॥ स्वच्छत्वादित्यस्या  
द्भू तत्वादित्यर्थः ॥

—इत्याहुः

अपरे तु—प्रकृतेरवस्थान्तरमेव तमः, न तावद्वायुपर्यन्तेषु तस्  
न्तर्भाविः, रूपवत्त्वात्; नापि जलतेजसोः, नीलरूपवत्त्वात्; ना  
पृथिव्यां, गन्धरसादिरहितत्वात् । अत एवोक्तं न्यायसिद्धाञ्ज  
“अस्तु वा किञ्चिदभिनवघनाघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्  
र्शरसगन्धमन्धकाराभिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः ॥”—इति  
तत्त्वरत्नाकरेऽपि—

“अत्र तत्त्वविदः प्राहुस्स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता ।

दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमो मता ॥”—इति  
अत एव भाष्येऽप्यस्य द्रव्यत्वमेवोक्तं, पृथिव्यादिष्वन्तर्भा  
नाभिहितः ॥

—इत्याहुः

एवं चतुर्विंशतिविधा प्रकृतिर्निरूपिता ॥

इदमत्र बोध्यम्—

[illegible]

विशेषणस्य शरीरस्य  
विशिष्टस्य तथात्वव्यपदेशः, अपूर्वशरीरादि  
तु न मुख्यो जन्यर्थः ॥”

गदाधरेण—“विशेषणोत्पत्तिक्षणस्य विशेषणसमयवसाधिकरणत्वेऽपि विशिष्टाधिकरणानधिकरणत्वस्याद्यत्वाक्षतेः, तत्सम्बन्धरूपजननं निवृत्तिवच्चैव जात इत्यगौणः प्रयोग उपप

इत्यस्याद्यशरीरसम्बन्धवानित्याद्यर्थकत्वे च जात इत्यस्य  
लाक्षणिकत्वापत्तिः ॥” —इति ॥

तथा च ‘आत्मनं आकाशस्सम्भूतः’ इत्यादौ न गौणताप्र-  
सङ्गः । अत्र पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणं द्वान्दोग्येऽभिहितं  
‘तासां त्रिवृत् त्रिवृतमेकैकां करवाणि’ इति । तच्च—स्वसजा-  
तीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वम् । साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्व-  
तेजस्त्वान्यतमत्वेन । धर्मद्वयवैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयचतुर्थांशसं-  
युक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । तथा च स्वपदेन पृथिवीत्वोपा-  
दाने उक्तान्यतमत्वरूपेण स्वसजातीयधर्मद्वयं जलत्वं तेजस्त्वं  
च, तदाश्रयजलचतुर्थांशतेजश्चतुर्थांशयोस्संयोगस्य पृथिव्यर्ध-  
भागे सत्त्वादुक्तसम्बन्धेन जलत्वतेजस्त्वोभयविशिष्टपृथिवी-  
त्वंवत्त्वं पृथिव्यामुपपन्नम् । त्रिवृत्करणपक्षे भूते भूतान्तरच-  
तुर्थांशमेलनस्याभिमतत्वात् । चतुर्थांशसंयोगश्चाण्डोत्पत्त्यभा-  
वप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वेन विशेषणीयः ; तेन न यथा-  
कथञ्चित्संयोगस्य त्रिवृत्करणरूपतापत्तिः, परस्परानुप्रवेशात्म-  
कसंयोगस्यैव अण्डोत्पत्तिप्रयोजकत्वेनोक्तविशेषणेन तादृशसंयो-  
गस्यैव लाभात् ।

“नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।

नाशवनुवन् प्रजास्त्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।

एकसङ्घातलक्ष्यास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥

महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।”

इति भगवत्पराशरवचनाद्विलक्षणसंयोगाभावस्यैवाण्डोत्पत्त्य-  
भावप्रयोजकत्वाभिधानात् । “संहतत्वं समागतत्वं चेत्यवस्था-  
द्वयमस्ति । तत्र संहतत्वं नाम—पृथक्स्थित्यर्हसंयोगमात्रं, समा-

गतत्वं च—पृथक्स्थित्यनर्हसंयोगविशेषः—इति व्यासार्थव्याख्यातम् ॥

पञ्चीकरणं सप्तीकरणं च पुराणप्रसिद्धम् । स्वसजातीयधर्मचतुष्टयविंशिष्टधर्मवत्त्वं—पञ्चीकरणं ; साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वान्यतमत्वेन । धर्मचतुष्टयविंशिष्टयं च—स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । पञ्चीकरणपक्षे भूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पृथिव्याद्येकैकार्धेषु जलादीनामष्टमांशचतुष्टयसंयोगस्य स्वीकारात् ।

“एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः ।

चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्धमर्धं तथा स्थितम् ॥

व्योम्नोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजः पयोभुवाम् ।

अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥”

इत्यादिपुराणवचनात् ॥

एतेन—पृथिव्यादिकं द्वेधा विभज्य तदर्धं पञ्चधा विभज्य पञ्चस्वधन्तरेषु योजनं पञ्चीकरणम्; तथा चोक्तलक्षणे स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्त्यपहाय दशमांशसंयुक्तेति वक्तव्यमिति-निरस्तम् उक्तपुराणवचनविरोधात् ॥

सप्तीकरणं तु—स्वसजातीयधर्मषट्कविंशिष्टधर्मवत्त्वं ; साजात्यं च महत्त्वाहङ्कारत्वपृथिवीत्वादिपञ्चकान्यतमत्वेन । धर्मषट्कविंशिष्टयं च स्वाश्रयद्वादशांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । सप्तीकरणपक्षे पृथिव्याद्येकैकार्धं षोढा विभज्य षट्स्वधन्तरेषु संयोगस्याभिप्रेतत्वात् ॥

यद्यपि—पृथिव्याद्यर्थेषु जलादिचतुर्थांशसंयोगरूपत्रिवृत्करणस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वे तदष्टमांशद्वादशांशसंयोगप्रतिपादनपराणामुदाहृतपुराणवचनानामप्रामाण्यं प्राप्नोति; पञ्चीकरणपक्षे चतुर्थांश-



संयोगासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवेनैकतराप्राप्ताप्या-  
 श्यकत्वे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति न्यायेन श्रुतिविरुद्ध-  
 पुराणादेः प्रामाण्यासम्भवात् । तथाऽपि—तासां त्रिवृतं त्रिवृ-  
 मित्यादेरेकैकं तेजःप्रभृति भूतं स्वार्धेनेतरार्धयोर्भागद्वयेन च ।  
 भागं करवाणीत्यर्थः ॥ तथा च तादृशश्रुतौ चतुर्थांशसंयोगाप्रती-  
 रण्टमांशसंयोगपरताया एवोपबृंहणानुरोधेनाङ्गीकारेण विर-  
 धाभावात्, स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेना स्-  
 सजातीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वमेव त्रिवृत्करणम् ; न तु च-  
 र्थांशघटितपूर्वोक्तलक्षणं ; उक्तदोषात् । सप्तीकरणपक्षे तु त्रि-  
 त्करणं पञ्चीकरणं च द्वादशांशघटितं, न त्वष्टमांशघटितं  
 तथा सति विरोधापत्तेः । इत्थं च सप्तीकरणैकदेशः पञ्चीकर-  
 तदेकदेशस्त्रिवृत्करणमिति न परस्परविरोध इति बोध्यम् ॥

एतेन—चतुर्थांशघटितत्रिवृत्करणप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वात्पु-  
 राणमप्रमाणं, वाचस्पत्युक्तं त्रिवृत्करणमेव युक्तम्; तदु-  
 कल्पतरौ—

“सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।

तथाऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां वाचस्पतिमतं शुभम् ॥”

इत्यादिकं—निरस्तम् । उक्तरीत्या श्रुतिविरोधाभावात् ॥-  
 इति ॥ इत्थं—पञ्चीकृतैस्सप्तीकृतैर्वा तत्त्वैरण्डाद्यारम्भो देहा-  
 द्युत्पत्तिश्च । न च—देहादेरनेकभूतोपादनकत्वे पृथिवीत्वादि  
 जातीनां देहे सङ्करस्यादिति—वाच्यम् । अवयवातिरिक्तावयवि-  
 नोऽस्माभिरनङ्गीकाराज्जातिसङ्कराप्रसक्तेः ; कार्यकारणयोर-  
 नन्यत्वात् ॥ न च—पटतन्त्वादिरूपकार्यकारणयोरनन्यत्वं न  
 सम्भवति; एकत्वानेकत्वस्थूलत्वसूक्ष्मत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्या-  
 सात्, कारकव्यापारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति—वाच्यम् ; असमवायि-  
 कारणत्वेन भवदभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्तूनामेव पटत्वेन

गतत्वं च—पृथक्स्थित्यनर्हसंयोगविशेषः—इति व्यासार्थव्याख्यातम् ॥

पञ्चीकरणं सप्तीकरणं च पुराणप्रसिद्धम् । स्वसजातीयधर्मचतुष्टयविशिष्टधर्मवत्त्वं—पञ्चीकरणं ; साजात्यं च—पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वान्यतमत्वेन । धर्मचतुष्टयवैशिष्ट्यं च—स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । पञ्चीकरणपक्षे भूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पृथिव्याद्येकैकाधेषु जलादीनामष्टमांशचतुष्टयसंयोगस्य स्वीकारात् ।

“एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः ।

चतुर्धा भिन्नमेकैकमर्धमर्धं तथा स्थितम् ॥

व्योम्नोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजः पयोभुवाम् ।

अर्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम् ॥”

इत्यादिपुराणवचनात् ॥

एतेन—पृथिव्यादिकं द्वेधा विभज्य तदर्थं पञ्चधा विभज्य पञ्चस्वधान्तरेषु योजनं पञ्चीकरणम्; तथा चोक्तलक्षणे स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्त्यपहाय दशमांशसंयुक्तेति वक्तव्यमिति-निरस्तम् उक्तपुराणवचनविरोधात् ॥

सप्तीकरणं तु—स्वसजातीयधर्मषट्कविशिष्टधर्मवत्त्वं ; साजात्यं च महत्त्वाहङ्कारत्वपृथिवीत्वादिपञ्चकान्यतमत्वेन । धर्मषट्कवैशिष्ट्यं च स्वाश्रयद्वादशांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेन । सप्तीकरणपक्षे पृथिव्याद्येकैकार्ध षोढा विभज्य षट्स्वधान्तरेषु संयोगस्याभिप्रेतत्वात् ॥

यद्यपि—पृथिव्याद्यर्थेषु जलादिचतुर्थांशसंयोगरूपत्रिवृत्करणस्य श्रुत्यभिप्रेतत्वे तदष्टमांशद्वादशांशसंयोगप्रतिपादनपराणामुदाहृतपुराणवचनानामप्रामाण्यं प्राप्नोति; पञ्चीकरणपक्षे चतुर्थांश-

संयोगासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवेनैकतराप्राप्त्यावश्यकत्वे 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति न्यायेन श्रुतिविरुद्धार्थे पुराणादेः प्रामाण्यासम्भवात् । तथाऽपि—तासां त्रिवृतत्रिवृतमित्यादेरेकैकं तेजःप्रभृति भूतं स्वार्धेनेतरार्धयोर्भागद्वयेन च त्रिभागं करवाणीत्यर्थः ॥ तथा च तादृशश्रुतौ चतुर्थांशसंयोगाप्रतीतेरष्टमांशसंयोगपरताया एवोपबृंहणानुरोधेनाङ्गीकारेण विरोधाभावात्, स्वाश्रयाष्टमांशसंयुक्तार्धभागवृत्तित्वसम्बन्धेना स्वसजातीयधर्मद्वयविशिष्टधर्मवत्त्वमेव त्रिवृत्करणम् ; न तु चतुर्थांशवटितपूर्वोक्तलक्षणं ; उक्तदोषात् । सप्तीकरणपक्षे तु त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणं च द्वादशांशवटितं, न त्वष्टमांशवटितं ; तथा सति विरोधापत्तेः । इत्थं च सप्तीकरणैकदेशः पञ्चीकरणं, तदेकदेशस्त्रिवृत्करणमिति न परस्परविरोध इति बोध्यम् ॥

एतेन—चतुर्थांशवटितत्रिवृत्करणप्रतिपादकश्रुतिविरुद्धत्वात्पुराणमप्रमाणं, वाचस्पत्युक्तं त्रिवृत्करणमेव युक्तम्; तदुक्तं कल्पतरौ—

“सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।

तथाऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां वाचस्पतिमतं शुभम् ॥”

इत्यादिकं—निरस्तम् । उक्तीत्या श्रुतिविरोधाभावात् ॥—इति ॥ इत्थं—पञ्चीकृतैस्सप्तीकृतैर्वा तत्त्वैरण्डाद्यारम्भो देहाद्युत्पत्तिश्च । न च—देहादेरनेकभूतोपादनकत्वे पृथिवीत्वादिजातीनां देहे सङ्करस्यादिति—वाच्यम् । अवयवातिरिक्तावयविनोऽस्माभिरनङ्गीकाराज्जातिसङ्कराप्रसक्तेः ; कार्यकारणयोरनन्यत्वात् ॥ न च—पटतन्त्वादिरूपकार्यकारणयोरनन्यत्वं न सम्भवति; एकत्वानेकत्वस्थूलत्वसूक्ष्मत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्, कारकव्यापारवैयर्थ्यापत्तेश्चेति—वाच्यम् ; असमवायिकारणत्वेन भवदभिमतसंयोगविशेषविशिष्टतन्तूनामेव पटत्वेन

संयोगसंयोगसंयोगसंयोगमेव कारकव्यापारसार्थकत्वात्; एकत्व-  
 मन्तरेणादीनां नाशिवनसेनादिष्विवोपपत्तेः; संयोगविशेषविशि-  
 तत्वमन्तरेणादीनां वराशित्वेऽपि तद्गतापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्व-  
 मन्तरेणादीनां तत्त्वेन एकत्वव्यवहारात्। अन्यथा पत्रताटङ्कादा-  
 वपि पत्रानादङ्कारम्भकल्पनाप्रसङ्गात्। तत्रावयवद्वयसंयोगरू-  
 पसमवायिकारणविरहेण तत्र द्रव्यारम्भस्य भवदभिरप्यस्वीका-  
 रणत्वं, इतरथा-आकुंचनप्रसरणादावपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्।  
 अथ च अवयवानिरिक्तावयवस्वीकारे अनेकावयवारब्धकनक-  
 प्रसङ्गादाववयवगतगुरुत्वैरवयवविगुरुत्वोत्पत्त्यापातात्तोलने अ-  
 धिकगुरुत्वापलम्भप्रसङ्गः। न च-अवयविनि गुरुत्वोत्पत्त्यनन्तर-  
 मवयवगुरुत्वनाशान्नाधिक्यमिति-वाच्यम्; अवयवानां गुरुत्व-  
 मन्तरेणादीनां पतनाभावप्रसङ्गात्, समवायेन पतनं प्रति  
 समवायेन गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वात्, अवयविनि गुरुत्वा-  
 नुपपत्तौ च अवयविनिः पतनानुपपत्तेः। एवं तन्तुसमुदायाति-  
 त्तत्वे पटादिपटार्थत्वे दीर्घैकतन्तुभ्रमणारब्धे पटे पट इत्या-  
 धिव्यवहारानुपपत्तिः, असमवायिकारणरूपतन्तुद्वयसंयोगाभा-  
 वतः तत्र पटानुपपत्तेः॥ अपि च-सहस्रतन्तुकपटस्थले द्वितीय-  
 तन्तुसंयोगमारभ्य प्रतितन्तुसंयोगं द्वितन्तुकादिपटपङ्क्तिरूप-  
 दने वा नवा ? ॥ आद्ये-अनेकपटोपलम्भप्रसङ्गः। न च  
 त्रितन्तुकपटोत्पत्तिदशायां द्वितन्तुकपटस्य नाशान्नापत्तिरिति  
 वाच्यम्; नाशकाभावादहेतुकविनाशस्यायुक्तत्वात्। ततश्च  
 पटपङ्क्तिरूपलम्भप्रसङ्गः। तदुक्तं सर्वार्थसिद्धौ—  
 पूर्वसिद्धपटैस्तार्धं तन्तुभिः पटसम्भवे  
 पटपङ्क्तिरसमीक्ष्येत क्रमादाधिक्यशालिनी ॥  
 प्राक्सिद्धानां पटादीनामुत्तरोत्तरजन्मनि ।  
 अहेतुको विनाशश्च स्थिरपक्षे न युज्यते ॥” — इति ॥

द्वितीये-अन्त्यतन्तुसंयोगात्पूर्वमुत्पद्यमानानां पटप्रतीतिनि-  
त्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः; एकद्वितन्त्वाद्यपगमेऽपि जायमा-  
नायाः पटप्रतीतेर्भ्रमत्वप्रसङ्गात् । न च तत्रापीष्टापत्तिः; भव-  
द्भिरपि तत्र खण्ड पटोत्पत्तेरभ्युपगमेन भ्रमत्वानङ्गीकारात् ॥

अथ-पूर्वतन्त्रे नवमे “अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पूर्णमासी-  
वत्” इत्यधिकरणे’ हिरण्यशकलैरग्नि प्रोक्षति, मण्डूकेनाग्नि  
विकर्षति’ इति विहितमग्निपदलक्षिताग्न्यधिकरणस्थण्डिलकर्म  
कं प्रोक्षणं विकर्षणं च अवयवातिरिक्तावयव्यभावात् प्रतीष्टकं  
कर्तव्यमिति पूर्वपक्षं प्रापय्य अवयवातिरिक्तावयविसङ्घावात्स-  
कृदेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम्; तथा चावयवातिरिक्तावयव्य-  
नङ्गीकारे तद्विरोधः-इति चेन्न ॥ ब्रीह्यादिप्यतिरिक्तावयव्य-  
भावेऽपि प्रतिव्यक्तिप्रोक्षणवदुपपत्तेः, पूर्वोत्तरपक्षयोरेकत्वाव-  
स्थानारम्भतदारभ्याभ्यां उपपत्तावेकत्वाश्रयातिरिक्तावयव्या-  
रम्भानारम्भपरत्वे प्रमाणाभावात् ॥ अथ कालो निरूप्यते ॥

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः, कालिकसम्बन्धावच्छि-  
न्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धा वच्छि-  
न्नकारणताश्रयत्वं-तल्लक्षणम्; ईश्वरवारणाय कालिकसम्ब-  
न्धावच्छिन्नेति ; तस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति  
तादात्म्येन हेतुत्वेऽपि कालिकेन कार्यसामान्यं प्रत्यहेतुत्वात्,  
कालिकेन सर्वाधारत्वं च तल्लक्षणम् ॥

अथ-कालसङ्घावे प्रमाणाभावः । न च-अतीतादिव्यवहार-  
निर्वाहार्थं तस्यावश्यकतेति-वाच्यम्, प्रकृतशब्दप्रागभावाव-  
च्छिन्नाकाशादिभिरतीतव्यवहारस्य, प्रकृतशब्दावच्छिन्नाका-  
शादिभिर्वर्तमानव्यवहारस्य, प्रकृतशब्दध्वंसावच्छिन्नाकाशा-  
दिभिर्भविष्यद्व्यवहारस्य च निर्वाहसम्भवेनातिरिक्तकालक-  
ल्पनानावश्यकत्वात्—इति चेन्न ॥ ‘सदेवसोम्येदमग्र आसीत्’

इत्युद्दिश्रुत्या आकाशोत्पत्तेः पूर्वमपि कालबोधनात्तत्तदुपाध्य-  
वच्छिन्नाकाशस्य कालरूपत्वासम्भवादतिरिक्तकालकल्पनस्या  
वश्यकत्वात् ॥ न चैवमपि—‘अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य  
द्विज विद्यते’, कालोऽस्मि लोकक्षयकृतप्रवृद्धः’ इत्याद्यनुरोधा-  
द्भगवत एव कालत्वमस्तु ; तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तस्य प्रल-  
येऽपि सत्त्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादिति—वाच्यम् ।  
तथा सति ‘विष्णोस्त्वरूपात्परतोदिते द्वे’ इत्यारभ्य, ‘रूपा-  
न्तरं तद्विज कालसंज्ञं’ इत्यादिविष्णुपुराणविरोधापत्तेः; स्व-  
स्य स्वापेक्ष्यारूपान्तरत्वायोगात्, ‘ब्रह्मा दक्षादयः कालः’ इति  
कालस्य भगवद्विभूतित्वाभिधानविरोधाच्च । ‘विष्णुर्मन्वादयः  
कालः’ इत्यत्र विष्णुशब्दस्यावतारविष्णुपरत्वेन तस्यापि विभू-  
तित्वाविरोधात्, ‘अनादिर्भगवान् कालः’ इत्यादिसामानाधि-  
करण्यस्य शरीरशरीरिभावेन निर्वाहात् ॥ न चैवं—जैनमत-  
निराकरणपरभाष्ये ‘कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतिस्तस्य  
पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः’ इ-  
त्यादिना कालनिराकरणं प्रतीयमानं विरुध्यत इति—वाच्यम् ।  
सर्वप्रतीतिषु विशेषणतया सर्वलोकानुभवसिद्धस्य कालस्य  
नास्तित्वशङ्काया बौद्धादिभिरपि कर्तुमशक्यतया जैनानां  
कालास्तित्वसाधनस्य विफलत्वादित्यत्र तद्भाष्यतात्पर्यात्,  
तन्निराकरणे तात्पर्यविरहात्; एवमेव श्रुतप्रकाशिकासर्वार्थसि-  
द्ध्योस्तद्भाष्याशयवर्णनात् । अत एव वेदार्थसङ्ग्रहे—

‘निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपरार्धपर्यन्तापरिमितावच्छेदसर्वोत्प-  
त्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृतपरिणा-  
मास्पृष्टानन्तमहाविभूति”

इत्यादिना कालाभ्युपगमो भाष्यकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा  
भाष्यवेदार्थसङ्ग्रहयोर्विरोधापत्तेः । निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ता-  
द्यः परार्धपर्यन्ता अपरिमिता अवच्छेदाः कालविभागाः स्वरू-

पमसाधारणधर्मो यस्य कालस्य, स तथोक्तः । तादृश एव सन्महदादिसर्वोत्पत्तिस्थितिबिनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतो यः कालस्तत्कृतपरिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतियुक्तं ब्रह्मेति तदर्थात् ॥

न च—नित्यविभूतेः कालकृतपरिणामास्पर्शं कार्यसामान्यं येकालस्य कारणत्वानुपपत्तिः, प्राकृतकार्यसामान्यं प्रति कारणत्वमिति स्वीकारे च धर्मभूतज्ञानपरिणामादेः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया कालकार्यत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । नित्यविभूतिभिन्नकार्यसामान्यं प्रत्येव तस्य हेतुतास्वीकारात् पूर्वोक्तलक्षणेऽपि नित्यविभूतिभिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यताया एव निवेशात् । 'कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः' इत्यादिवचनात् । सर्वाधोरत्वलक्षणे च नित्यविभूतिभिन्नत्वं न निवेश्यम्, नित्यविभूतेरपि कालवृत्तित्वाङ्गीकारात् अन्यथा नित्यविभूतेः स्वपरिणामं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः, हेतुतायाः पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् । एवं नित्यविभूतेः कालासम्बन्धित्वे तदवच्छेदेन जायमानकार्यस्यापि कालासम्बन्धित्वापत्त्या 'सदा पश्यन्ति सूरयः' इति श्रुतिविरोधाच्च । नित्यसूरिनिष्ठदर्शनस्यापि कालवृत्तित्वात् ॥

अयं च कालो नित्यो विभूरेक एव; क्षणादिव्यवहारस्तु एकस्याप्युपाधिभेदादुपपद्यते । यद्वा कालस्यैकस्यैव क्षणलवादिरूपेण परिणामाङ्गीकारात् विभिन्नव्यवहारोपपत्तिः । 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः; पुरुषादधि, काला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः', 'कालं स पचते तत्र', 'कलामुहूर्तादिमयश्च कालः'—इत्यादिस्मृतेश्च । क्षणादयः परिणामा अपि सर्वगता

एव; एकैकक्षणादिसम्बन्धस्य सर्वपदार्थेषु प्रतीतेः ॥

“एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् ॥

कालवत्तत्क्षणानां च व्यापित्वमवसीयते ॥”-इत्युक्तेः ॥  
न च-कालिकसम्बन्धे न देशनैरन्तर्यं नियामकं किं तु कालनै-  
रन्तर्यमेव ; तथा च क्षणादेरणुत्वेऽपि सर्वाधारतासम्भवः-इति  
वाच्यम् । देशतो व्यवहितयोस्सम्बन्धकल्पनस्यानुभवविरुद्ध-  
त्वात् तत्तत्कालसंयोगातिरिक्तकालिकसम्बन्धे मानाभावाच्च;  
अद्रव्ये च संयुक्तापृथक्सिद्धेरेव कालिकसम्बन्धत्वेन रूपादेरपि  
कालवृत्तितानिर्वाहात् । न च-कालतत्परिणामयोर्द्वयोरेव वि-  
भुत्वाङ्गीकारे परिणामपरिणामिभावानुपपत्तिः, विभोर्विका-  
रित्वस्य विकारत्वस्य चादर्शनादिति-वाच्यम् । ईश्वरज्ञानत-  
त्परिणामयोर्विभुत्वेऽपि विकारविकारिभावोपलब्धेः । एतेन-  
कालो न विकारी, विभुत्वात्; क्षणादिर्न विकारः, विभुत्वात्;  
ईश्वरवत्-इत्यनुमानं निरस्तम् । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारात् ॥ न  
च-कालस्य क्षणरूपेण परिणाम एव युक्तः, न तु दिवसादिरू-  
पेण परिणामः ; तादृशक्षणकूटादेव दिवसादिव्यवहारनिर्वा-  
हादिति-वाच्यम्; तथा सति ‘अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्’  
इत्यादौ लिङः प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वार्थकतया  
अमावास्यानिष्ठस्य श्राद्धकरणाभावस्य प्रत्यवायप्रयोजकत्वबो-  
धनेन श्राद्धकर्तुरपि प्रत्यवायप्रसङ्गात्, कृतेऽपि श्राद्धे अमावा-  
स्याघटकेषु केषुचित्क्षणेषु श्राद्धकरणाभावस्य निरवच्छिन्नवि-  
शेषणतासम्बन्धेनापि सत्त्वात् । दिवसस्याखण्डातिरिक्तपरि-  
णामात्मकत्वे च श्राद्धकरणस्थले तत्र निरवच्छिन्नविशेषण-  
तया तदभावविरहान्न प्रत्यवायापत्तिः । एवं पक्षमासादिप-  
रिणामस्वीकारेऽपि युक्तिर्बोद्ध्या ॥

अयं च कालष्पडिन्द्रियवेद्यः ; घटस्सन्निति चाक्षुषादिप्रतीते-



सति 'नाभ्या आसीदन्तरिक्षं, शोष्णीं द्यौस्समवर्तत' इति पूर्व-  
वाक्ये स्वर्गान्तरिक्षयोरपि पृथक्सृष्टिश्रुत्या तयोरप्यतिरिक्तद्र-  
व्यत्वापत्तेः, पूर्ववाक्यस्याभिमानिदेवतासृष्टिपरत्वे चोत्तरवा-  
क्यस्यापि तत्परताया एवोचितत्वात् ; 'चन्द्रमा मनसो जातः,  
चक्षोस्सूर्यो अजायत' इति देवतासृष्टेरेव प्रक्रान्तत्वात् । किञ्च  
'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च', 'खं वायुर्ज्योति-  
रापः पृथिवी विश्वस्य धारणी' इति श्रुतौ वाय्वपेक्षया प्राण-  
स्य पृथक्सृष्टिश्रवणेऽपि वायुविशेषत्वमेव न वायुक्रिये पृथगु-  
पदेशान् इत्यधिकरणे निर्णीतम् । तच्च पृथक्सृष्टिमतां दिगादी-  
नामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम् । एवं दिशो व्यष्टिदशायां सृष्टेः  
श्रूयमाणतया तदनुरोधेन सृष्टिकल्पने तत्सृष्टेः पूर्वं तन्नाशान-  
न्तरं च विद्यमानानां प्रकृतिमहदहङ्कारादितत्त्वानामावरणा-  
वार्यभावानुपपत्तेः ; अहङ्काराद्यपेक्षया सर्वदिग्ब्यापकत्वरूप-  
स्याहङ्कारावरणत्वस्य दिग्घटितत्वात्, तद्दशायां दूरासन्नत्वा-  
दिव्यवस्थानुपपत्तेश्च; दिशः प्रकृतिकार्यत्वे नित्यविभूतौ प्रा-  
प्राच्यादिव्यवस्थानुपपत्तेश्च न च—समष्टिदशायां प्रकृतिप्रदेशा-  
त्मकोपाधिभिर्नित्यविभूतौ च तत्प्रदेशरूपोपाधिभिरेव प्राच्या-  
दिव्यवहारनिर्वाहः—इति वाच्यम् ; तथा सति सर्वत्रोपाधिभि-  
रेव प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहादिशो द्रव्यान्तरत्वे मानाभा-  
वादिति ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

जडपरिच्छेदः प्रथमः



## अथ जीवो निरूप्यते ॥



अणुत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वं, स्वव्यधिकरणसङ्कल्पजन्यकृतिमत्त्वं च—तल्लक्षणं । लक्षणद्वयेऽपीश्वरवारणाय सत्यन्तं जन्यान्तं च । जीवकृतिसामान्यस्य स्वव्यधिकरणेश्वरसङ्कल्पजन्यत्वाल्लक्षण-सङ्गतिः । न च—‘नित्यस्सर्वगतः’ इति श्रुत्या जीवस्य विभु-त्वबोधनाच्छरीरस्य देशान्तरगमनेऽपि ज्ञानसुखाद्युत्पत्तिदर्श-नात्तन्निर्वाहायात्मनोऽपि गमनागमनादिकल्पने गौरवाच्च वि-भुत्वकल्पनमेवोचितमित्यणुत्वघटितलक्षणासम्भव इति—वाच्यम् ।

“एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्नमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः”,

“वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीव-स्स विज्ञेयः”—

इत्यादिश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वसिद्धौ सर्वगतत्वश्रुतेः ‘अग्निर्यथै-को भुवनं प्रविष्टः’, ‘वायुस्सर्वगतो महान्’—इत्यादिवदेकजाती-यानां सर्वत्रानुप्रवेशपरत्वेन जीवस्सर्वगत इत्यस्य द्रव्यत्वसमा-नाधिकरणभेदप्रतियोगितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाव-च्छेदकतानवच्छेदकजीवत्वाश्रय इत्यर्थात्, द्रव्ये तत्तद्रव्यक्ति-त्वावच्छिन्नजीवनिष्ठावच्छेदकताकभेदसत्त्वेऽपि जीवत्वाव-च्छिन्नसंयोगावाच्छिन्नावच्छेदकताकभेदाभावात् ॥ न च—एषो-ऽणुरात्मेति परमात्मन एवेन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वात्मकदुर्द-र्शत्वरूपमणुत्वं प्रतिपाद्यते ; न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिना त-स्याव्यवहितपूर्ववाक्ये प्रकृतत्वात् चेतसावेदितव्य इति विशु-द्धमनोग्राह्यत्वलिङ्गाच्चेति—वाच्यम् ; ‘यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश’ इति यच्छब्दयोगेनैतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणपरामर्शि-

त्वात् । न च—तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्यते, 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः प्राणैश्च सर्वैः' इत्यादाविव प्राणाधारत्वस्य परमात्मन्यपि सम्भवादिति वाच्यम् ; यस्मिन् द्यौरित्यादेरिवास्य वाक्यस्य सर्वाधारताप्रतिपादनपरत्वाभावात् जीवासाधारणप्राणचित्तेन्द्रियाधारत्वमात्रप्रतिपादपरत्वात् जीवपरताया एव युक्तत्वात् । न च वेदितव्यत्वलिङ्गविरोधः ; नियन्तृनियाम्यवैलक्षण्यज्ञानस्य अमृतत्वसाधनत्वादविरोधात् , इहापि पूर्वत्र 'बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपम्' इति परमात्मनो महत्त्वमुक्त्वा एषोऽणुरात्मेति जीवे तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनात् ॥

न च—अत्र वाक्ये चेतसाणुरित्यन्तः करणौपाधिकमणुत्वं प्रतिपाद्यत इति—वाच्यम् । चेतसेत्यस्य वेदितव्य इत्यनेनैव अन्वयस्य स्वरसतः प्रतीतेः । बुद्धेर्गुणेनेत्यत्र च बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रः आत्मगुणेन महानिति नार्थः ; व्यवहितान्वयप्रसङ्गादध्याहारप्रसङ्गात्, समुच्चयार्थनिपातानन्वयाच्च । किं तु अपरो जीवस्संसारदशायां बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चाराग्रमात्रः ; आरा—चर्मसूची, बुद्धेर्विभुत्वयोग्यत्वेऽपि कर्मणा संकुचितत्वान्मलरुद्धमणिप्रभावदाश्रयतुल्यपरिमाणोपपत्तेः । बुद्ध्या सह पूर्वमणुत्वस्य कीर्तनात्तद्वत्कादाचित्कताशङ्काव्यावृत्त्यर्थं पुनस्स्वरूपमाह—वालाग्रेत्यादि । पुनः कीर्तनात्स्वाभाविकतासिद्धेः आत्मा न विभुः, क्रियावत्त्वात्, घटादिवत्—इत्यानुमानेन विभुत्वस्य बाधाच्च । न च क्रियावत्त्वमसिद्धम् ; 'तेन प्रद्योतेनैष आत्मानिष्कामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति श्रुत्या विभागानुकूलव्यापाररूपनिष्क्रमणस्य, 'ये वै के चास्मान्नोकात्प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति, इति श्रुत्या संयोगानुकूलव्यापाररूपगमनस्य, 'त-

स्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' इति श्रुत्या स्वसजातीयसंयोगध्वंससमानाधिकरणसंयोगानुकूलव्यापाररूपपुनरागमनस्य च जीवे सिद्धत्वात् । स्वपदं धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नपरं ; साजात्यं च स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकसंयोगत्वेन ॥

यद्यपि—निष्क्रामति गच्छतीत्यादौ शरीरनिष्ठं यन्निष्क्रमणगमनादिकं तदनुकूलकृतिमत्त्वमेव जीवे प्रतीयते, न तु क्रियावत्त्वं; आख्यातस्य यत्रार्थकत्वात् । तथाऽपि शरीरविरहदशायामेवोक्तश्रुतिभूतक्रान्त्यादीनां श्रूयमाणत्वेन रथो गच्छतीत्यादाविव आख्यातस्य आश्रयत्वार्थकताया एव वक्तव्यत्वादुक्तश्रुतिभिरात्मनः क्रियावत्त्वं सिध्यति ॥ न च—निष्क्रामतीत्यस्य प्राणविभागाश्रय इत्यर्थाङ्गीकाराद्विभुत्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् । तथाऽपि—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादौ जीवोत्क्रमणजन्योत्क्रमणाश्रयत्वस्य प्राणेषु प्रतीत्या जीवस्य क्रियावत्त्वावश्यकत्वात् ; यजमनुप्रावर्षीदित्यादाविव अनुशब्दस्य जन्यत्वार्थकत्वात्, द्वितीयायाश्च निरूपितत्वार्थकत्वात्, उत्क्रमणविशिष्टजीवजन्यत्वस्य जीवोत्क्रमणजन्यत्वे पर्यवसानात्, 'अनुलक्षणे' इत्यनेन जन्यत्वरूपलक्षणार्थकानुशब्दयोगे द्वितीयाविधानात्, गत्यागतिश्रुतेरनिर्वाहाच्च । एतदभिप्रेत्यैव सूत्रितम् 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनां', 'स्वात्मना चोत्तरयोः'—इति किञ्चात्मनो विभुत्वे अन्यदीयमनसा अन्यात्मनः प्रत्यक्षापत्तिः ; आत्ममनस्संयोगे परात्मसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेणात्ममानसं प्रति हेतुतास्वीकारे च गौरवात् ॥

न च—जीवस्याणुत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः, प्रत्यक्षसामान्ये महत्त्वस्य कारणत्वात्; अन्यथा परमाणोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति—

वाच्यम् । नालसूर्यमरीचिकास्थस्य त्रसरेणुशब्दवाच्यस्यैव पर-  
माणुत्वेन तदतिरिक्तपरमाणोरस्वीकारात्, तस्य च प्रत्यक्षे  
महत्त्वस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् ॥

अथ—जीवस्याणुत्वे एकस्य जीवस्यानेकशरीरावच्छेदेन सुख-  
दुःखादिप्रतिसन्धानानुपपत्तिः ; न चेष्टापत्तिः, सौभरिप्रभृती-  
नामेकदा अनेकशरीरावच्छेदेन सुखदुःखादिसाक्षात्कारस्य पू-  
राणादिसिद्धत्वात् । न च—जीवस्य तत्र तत्र गमनवशादनेक-  
शरीरावच्छेदेनापि सुखाद्युपलभ्योपपत्तिः; वेगातिशयाच्च क्रमे-  
ण जायमानानामपि सुखदुःखाद्यनुभवानां यौगपद्यभ्रमः शतप-  
त्रच्छेदनयौगपद्यभ्रमवदिति—वाच्यम् । योगिनां भ्रमासम्भवात्,  
प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यैव शरीरपतनप्रतिबन्धकत्वेनानेकदेशवि-  
द्यमानानामनेकशरीराणां युगपद्धारणानुपपत्तेश्च, एकशरीरे  
तादृशात्मसंयोगदशायामन्यशरीरे संयोगनाशात्—इति चेन्न ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगत्वेन पतनप्रतिबन्धकत्वे गौरवात्संयोगेन  
प्रयत्नत्वावस्थापन्नधर्मभूतज्ञानस्यैव शरीरपतने प्रतिबन्धक-  
त्वात्, आत्मन एकशरीरस्थत्वेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य मणिप्रभा-  
न्यायेन अनेकशरीरेषु प्रसरणोपपत्तेः, निरात्मकेषु शरीरेषु धर्म-  
भूताज्ञानव्याप्त्यैव सुखदुःखाद्यनुभवोपपत्तेः, जीवस्य सुखाद्य-  
नुभवार्थं तत्र तत्र गमनाकल्पनात्, 'गुणाद्वाऽऽलोकवत्', 'प्रदी-  
पवदावेशस्तथा हि दर्शयति' इति सूत्राम्यां तथा प्रतिपाद-  
नात् ॥ न च—सुषुप्त्यवस्थायां शरीरधारणानुपपत्तिः, निर-  
त्मकशरीरस्य धर्मभूतज्ञानसंयोगेनैव धारणस्य वक्तव्यत्वात्तद्द-  
शायाम् धर्मभूतज्ञानप्रसरणाभावादिति—वाच्यम्; तद्दशायामपि  
निरात्मकशरीरेषु धर्मभूतज्ञानसंयोगाभ्युपगमात्; विषयतारू-  
पविजातीयसंयोगस्यैव तदानीमस्वीकारात् ॥ न च—'अस्य

सोम्य महतो वृक्षस्य यदेकां शाखां जीवो जहाति, अथ सा शुष्यति' इति श्रुत्या जीवस्य सङ्कोचविकासप्रतीत्या अणुत्वानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तादृशश्रुत्या धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासयोरेव शरीरशोषणाशोषणप्रयोजकत्वावगमात्, शाखादौ भोगावच्छेदकताप्रयोजकादृष्टनाशाधीनधर्मभूतज्ञानविभागानुकूलव्यापारस्यैव जहात्यर्थत्वात् ॥

उक्तं चाधिकरणसारावल्यां—

“मैवं शाखादिभोगायतूनियतिकरोपाधिनाशात्प्रहाणं क्षेत्रादिन्यायतोऽस्मावभिमतविरहात्स्यादधीतो जहाति” इति न चैवं—निरात्मकशरीरेषु स्वापार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, सौषुप्तिकात्मस्वरूपात्मकसुखानुभवार्थमेव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्तत्रात्मस्वरूपाभावात्तत्स्वरूपात्मकसुखानुभवासम्भवादिति—वाच्यम् ; जाग्रदवस्थाकालीनशरीरायासजनितदुःखोपशान्त्यर्थमेव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः—

“स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात्तद्विच्छिदे च रोषतः ।

तदर्थमन्यत्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥”

इति विष्णुचित्तवचनस्य स्वापार्थप्रवृत्तेस्सुखानुभवार्थत्वपरस्य च सात्मकशरीरविषयत्वेन तद्विरोधाभावान् ॥ न च—बीजगताङ्कुरत्वावस्थायाश्चैत्रभोगजनिकायास्तददृष्टजन्यत्वादङ्कुरत्वावस्थां प्रत्यात्मगतादृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन कारणत्वं वाच्यम्, आत्मनोऽणुत्वे तन्न सम्भवतीति—वाच्यम् । कार्यसामान्ये अदृष्टस्य स्वाश्रयसंयोगेन हेतुत्वे शब्दादावदृष्टस्य कारणत्वानुपपत्तेः, विभोरात्मनः विभावाकाशे संयोगासम्भवात् नैयायिकैर्विभुद्वयसंयोगानुपगमात् ; स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगेन अदृष्टस्य हेतुत्वे चाणुत्वपक्षेऽप्यनुपपत्तिविरहात्स्वाश्रयजीवसंयुक्ते-

श्रयणयोगस्य व्रीजेऽपि सत्त्वात् । अदृष्टस्य भगवत्सङ्कल्पा-  
 ताया वक्ष्यमाणत्वेन भगवदात्मनश्च विभुत्वेन जीवस्याण-  
 ऽपि स्वाश्रयसंयोगेनैवादृष्टस्य हेतुत्वसम्भवाच्च, विभुद्व-  
 योगाङ्गीकारेण कालगतपरिणामेऽपि तत्सम्बन्धेन हेतुत-  
 ववाधात् ॥

स चायमात्मा ज्ञानाश्रयो ज्ञानस्वरूपश्च । 'विज्ञाता-  
 केन विजानीयात्', 'जानात्येवायं पुरुषः' इत्यादिश्रुत्या ज्ञा-  
 श्रयत्वस्य विज्ञानं यज्ञं तनुते', 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इत्या-  
 श्रुत्या ज्ञानस्वरूपत्वस्य च प्रतिपन्नत्वात् ॥ यद्यपि—वि-  
 यज्ञं तनुते' इत्यादौ विज्ञानपदं तद्गुणसारत्वादितिसूत्रे ज्ञ-  
 श्रयपरं व्याख्यातम् । तथापि 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ-  
 रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति—  
 द्रष्टा श्रोतेति विशेषतो बोद्धेति सामान्यतश्च ज्ञानाश्रयत्व-  
 क्तत्वेन विज्ञानात्मेत्यस्य ज्ञानाश्रयत्वपरत्वे पौनरुक्त्याप-  
 ज्ञानस्वरूपत्वपरत्वावश्यकतया ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धिः ॥

अथ—आत्मनो ज्ञानत्वं न सम्भवति, तस्य सविषयकत्वात्  
 प्यत्वात्, आत्मनश्च सविषयकत्वासम्भवात् । न तावदात्म-  
 नस्त्वभिन्नविषयकत्वं; अनङ्गीकारात्; अङ्गीकारे च धर्म-  
 ज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः । नापि स्वमात्रविषयकत्वं, भाष्ये निष्प्र-  
 रकज्ञाननिराकरणेन तद्विरोधात् ॥ न च—आत्मस्वरूपज्ञ-  
 स्याहमित्याकारकस्य प्रत्यक्त्वैकत्वप्रकारकत्वाङ्गीका-  
 निष्प्रकारकत्वमिति—वाच्यम् ; प्रत्यक्त्वस्यात्मविशेषण-  
 नात्मस्वरूपत्वासम्भवेन आत्मस्वरूपज्ञानस्य त-  
 कारकत्वासम्भवात्, प्रत्यक्त्वात्मनोरभेदे आधारा-  
 भावासम्भवात् । अन्यथा 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः' 'उभये  
 हि भेदेनैवमधीयते' इत्यादौ च 'आदित्ये तिष्ठन् य आत्मा

समिति ज्ञानम् । जागराद्यः क्षणः कालपूर्वकः, कालत  
द्वितीयादिक्षणवत्—इत्यनुमानेन पूर्वकालमनुमाय; तत्क  
वच्छिन्नोऽहं ज्ञानाभाववान्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्त्वात्, ।  
योगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेन अस्म  
णत्वाद्वेति प्रयोगासम्भवात् । उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

“प्रत्यक्स्वयंप्रभसुखे नित्ये पुंसि व्यवस्थिते ।

अस्वाप्सं सुखमुत्पादौ कालाद्यंशेऽनुमास्थितिः ।

—इति चेन्न ॥ ज्ञानद्वयकल्पनापेक्षया आत्मसुखांशयोर  
मितिरूपत्वकल्पने लाघवात् ॥— इति चेत् ॥

अत्र व्यासाचार्याः— सुखमस्वाप्समिति ज्ञानस्य  
भिज्ञारूपत्वं स्वरसतः प्रतीयते, स्वापकालांशे च प्रत्यगि  
रूपत्वाम्भवेऽपि सुखविशिष्टात्मांशे तत्स्वरूपतासम्भवात्  
तिस्वारस्यानुरोधेन ज्ञानद्वयरूपताकल्पनं युक्तम् । यथा—  
श्रुत्वरे गजो नासीदिति ज्ञानं ज्ञानद्वयात्मकं; तत्र हि प्र  
त्वरमात्रमनुभूतं, न गजाभावः; प्रतियोगिभूतगजास्मरण  
पश्चात्तु गजः किं स्थित इति पृष्ठे योग्यार्थास्मरणमि  
गजाभावोऽनुमीयते । पूर्वोक्तरीत्या कालोऽपि तद्वत् ॥

—इत्याहुः ॥

न च — उक्तज्ञानस्यात्मांशेऽपि प्रत्यभिज्ञारूप  
सम्भवति, संस्कारजन्यप्रत्यक्षस्यैव प्रत्यभिज्ञारूपत्वादा  
रुपात्मकानुभवस्य नित्यत्वेन तस्य संस्कारजनकत्वाकत  
चिरातीतस्य अनुभवस्य कालान्तरभाविस्मरणप्रजनकत  
हार्थमेव द्वारतया संस्कारस्यानित्यानु भवस्थले कल्पनी  
नित्यानुभवस्थले च तत्कल्पनस्य विफलत्वादिति—वा  
स्वजन्यसंस्कारवत्तासम्बन्धेनानुभवस्य नित्यानित्यसाधा  
नैकहेतुतानिर्वाहाय नित्यानुभवस्थलेऽपि संस्कारकल्पन



वश्यकत्वात् ; अन्यथा निस्यानुभवस्य साक्षादनित्यानुभवस्य च परम्परया हेतुत्वमिति कार्यकारणभावद्वयापत्तेः ॥

अयं चात्मा कर्ता ; भोक्तृत्वात्, चेतनोऽहं करोमीति प्रतीत्या आत्मनि कृत्याश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । न च—जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते, न तु तात्त्विकं ; निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात्, सुषुप्तौ बुद्ध्यभावे कर्तृत्वाददर्शनाच्चेति—वाच्यम् ; तथा सति रक्तं कुसुममिति वत्कदाचित् मनः कर्त्रिति प्रमा, लोहितस्फटिक इति वच्चैतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च स्यात् ; सुषुप्तावन्तः करणाभावेऽप्यात्मनि श्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् सुषुप्तौ भूर्भुवोरित्येव श्रुतिरिति श्रुतेश्च, आत्मनि कर्तृत्वस्याप्यौपाधिकत्वासम्भवात् । किञ्च—आत्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धिरेव श्रवणादिकर्त्रीति तस्या एव तत्फलं मोक्षोऽपि स्यात् ; शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च—जातेष्ट्रिपितृयज्ञयोर्व्यभिचारान्न कर्तुरेव फलभावत्वनियम इति—वाच्यम्, तत्रापि पूतपुत्रकत्वस्वर्गभागिपितृकत्वयोः कर्तृगतयोरेव फलत्वात् । एवं तन्मनोऽकुस्तेति श्रुतौ मनसः कृतिकर्मत्वस्य श्रृण्वन्तश्श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा' इत्यादिश्रुतौ 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।' इति स्मृतौ च करणत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन कर्तृत्वासम्भात् ; कर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रासम्भवस्य 'कर्तृकर्मव्यपदेशाच्च' इति सूत्रसिद्धत्वात् । 'मन उदक्रामन् मिलित इवाश्नन्पिबन्नास्ते वा' इत्यादिश्रुतौ मनस उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वस्य, तथा—

“परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ॥”

इत्यादिस्वरूपाविर्भावरूपमुक्तावपि कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नत्वेन नास्यौपाधिकतासम्भवः । तच्च कर्तृत्वं परमपुरुषहेतुकमिति—कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्, परात्तु तच्छ्रुतेः—इत्यधिकरणयोः प्रपञ्चितम् ॥

न च—जीवकृतिसामान्यस्येश्वरकृतिजन्यत्वे कलञ्जभक्षणादिकर्तुरपि पापाद्यनुपपत्तिः, आश्रयतासम्बन्धेन पापं प्रति स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेर्हेतुत्वे बलात्कलञ्जभक्षणं कारिते पुरुषे पापापत्तिवारणाय स्वानुकूलकृतावितरकृत्यजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादितरकृत्यजन्यस्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कलञ्जभक्षणादेस्तादृशकर्तर्यभावादिति—वाच्यत्; जीवकृतिसामान्यस्येश्वरसङ्कल्पजन्यत्वेन तत्कृतिजन्यत्वानङ्गीकारात्, तदङ्गीकारेऽपीतरकृतिनिष्ठासाधारणकारणताकान्यत्वस्यैव निवेशादीश्वरकृतेश्च साधारणकारणताकान्यत्वस्यैव निवेशादीश्वरकृतेश्च साधारणकारणत्वेनादोषात् ॥ न च—

‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष एवासाधुकर्म कारयति, तं यमधो निनीषति ॥’ इति श्रुत्या,

“अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनस्सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥”

इति स्मृत्या च जीवनिष्ठसाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति उन्निनीषाजन्य भगवद्यत्नस्य, असाधुकर्मानुकूलकृतिं प्रति चाधोनिनीषाजन्यभगवद्यत्नस्य हेतुताबोधनात्, भगवत्कृतिनिष्ठासाधारणकारणताकत्वमेव जीवकृतावस्तीति—वाच्यम्; साधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेरतिमात्रभगवदानुकूल्यप्रसक्तपुरुषविशेष-

विषयत्वेनासाधुकर्मकारयितृत्वश्रुतेऽप्रातिमात्रप्रातिकूल्यप्रसक्त-  
पुरुषविशेषविषयत्वेन सर्वविषयत्वाभावात्तदतिरिक्तपुरुषकृतौ  
भगवत्सङ्कल्पादेस्साधारणतयैव निवर्हि असाधारणकारणत्वा  
कल्पनात् । न चैवमप्यतिमात्रप्रातिकूल्यप्रसक्तपुरुषे पापोत्प-  
त्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्; ईश्वरभिन्नेतरकृत्यजन्यत्वस्यैव  
स्वानुकूलकृतौ निवेशेन तादृशपुरुषेऽपि निषिद्धानुष्ठानस्य  
पापजनकत्वोपपत्तेः । न च—सिद्धान्ते पुण्यपापयोर्भगवदनुग्रह-  
निग्रहरूपतया निषिद्धानुष्ठातरि भगवन्निग्रहानुपपत्तिस्तदव-  
स्थैव; विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयनिग्रहं प्रति तत्पुरुषान  
भिमतकरणस्य हेतुत्वे अयमस्मदनभिमतं कुर्यादितिच्छाद-  
शायां तस्य निग्रहजनकत्वाददर्शनेन, तत्पुरुषीयेच्छाविरह-  
विशिष्टतत्पुरुषानभिमतकरणस्य तत्पुरुषीयनिग्रहजनकत्वस्य  
वाच्यत्वात्, कलञ्जभक्षणादेर्भगवदनभिमतत्वेऽपि तदनुकूल-  
कृतेर्भगवदिच्छाविरहविशिष्टत्वाभावाद्भगवत्सङ्कल्पात्मकता  
दृशेच्छाविरहं तादृशकृतेरेवोत्पत्त्यनुपपत्तेरिति—वाच्यम्; अयं  
यत्किञ्चित्कार्यं कुर्यादित्यादीच्छासत्त्वे राजाद्यनभिमतकरणस्य  
राजनिग्रहजनकत्वदर्शनेन तत्तत्कार्यं कुर्यादित्यादिरूपविशेषा-  
कारेच्छाविरहस्यैव निग्रहजनकतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत्वात् ।  
प्रकृते चायं कलञ्जं भक्षयेदिति विशेषाकाराया भगवदि-  
च्छाया अभावादयं स्वेष्टं कुर्यादिति सामान्यसङ्कल्पेनैव तादृ-  
शकृत्युपपत्तेः, तदर्थं विशेषसङ्कल्पानावश्यकत्वादिति दिक् ॥

जीवो द्विविधः—संसार्यसंसारिभेदात् । पुण्यपापान्य-  
तरवत्त्वं संसारिणे लक्षणम् ॥

संसार्योप द्विविधः—नित्यानित्यसंसारिभेदात् । पुण्य-  
पापान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववदन्यत्वं—नित्यसंसारिलक्षणम् ।

स्वपूर्वकालीनत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तादृशान्य-  
तरत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टतादृशान्यतरवत्त्वं—अनित्यसंसारि-  
लक्षणम् । नित्यसंसारिसद्भावे प्रमाणं तु 'अव्युच्छिन्नास्त-  
तस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ।' इत्यादिरूपा लीलाविभूति-  
नित्यतोक्तिः । "क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु" 'न  
क्षमामि कदाचन'—इत्यादिकं च ॥

परे तु—क्षिपाम्यजस्रमित्यादेर्विलम्बातिरेकपरत्वान्नि-  
त्यसंसारिसद्भावे प्रमाणाभाव एव । विमतो जीवो मोक्ष-  
साधनज्ञानवान्, जीवत्वात्, सम्प्रतिपन्नजीववत्—इत्यनुमानेन  
जीवत्वावच्छेदेन मुक्तियोग्यतासिद्धौ नित्यसंसार्यसम्भवात् ।  
अन्यथा सर्वेषां स्वस्मिन् नित्यसंसारित्वसन्देहसम्भवेन मोक्ष-  
साधनानुष्ठाने कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति श्रवणादिविधिवैय-  
र्थ्यापत्तिः; संसारिणामनन्तत्वाच्च सर्वेषां मुक्तियोग्यत्वेऽपि  
लीलाविभूतिनित्यतोपपत्तिः ॥ न च—संसारिणामनन्तत्वे  
'पादोस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति संसार्य-  
संसारिजीवानां एकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यकथनं नोपपद्यत  
इति-वाच्यम्; मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादीनामानन्त्यस्य समान-  
त्वेऽपि—यथा कल्पापेक्षयाऽहोरात्रादीनामाधिक्यं तदपेक्षया च  
मुहूर्ताधिक्यं, यथा वा सतां द्रव्याणां च आनन्त्येऽपि द्रव्या-  
नन्त्यापेक्षया सदानन्त्याधिक्यं तद्वदुपपत्तेः ॥

—इत्याहुः ॥

असंसारी द्विविधः—नित्यमुक्तभेदात् । पुण्यपापान्यतर-  
वद्भिन्नत्वे सत्यणुत्वं नित्यानां लक्षणम् । ईश्वरवारणायानु-  
त्वनिवेशः, ते चानन्तगरुडविध्वक्सेनादयः । "सदा पश्यन्ति  
सूरयः" इत्यादिभिस्सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधाना-

न्नित्यसूरिसद्भावसिद्धिः । न चोक्तश्रुतेर्मुक्तप्रवाहविषयत्वमी-  
श्वरविषयत्वं वाऽस्त्विति वाच्यम्; सदापदार्थस्य कालत्व-  
व्यापकत्वस्य मुक्तदर्शने बाधाद्भूगवति बहुवचनार्थबहुत्वानु-  
पपत्तेः । स्वसामानाधिकरण्यस्वसमानकालीनत्वोभयसम्बन्धेन  
कर्मप्रागभावविशिष्टान्यकर्मध्वंससमानाधिकरणपरमात्मानुभव  
रूपो यो मोक्षस्तद्वत्त्वं—मुक्तलक्षणम् ।

मोक्षहेतुश्च परविद्या; परविद्यात्वं च ब्रह्मविषयक-  
विद्यात्वं, विद्यात्वं च वेदविहितभक्तित्वम् । वेदविहितत्वनि-  
वेशादुदासीनस्मृतिसन्ततौ नातिव्याप्तिः वेदविहितत्वं च वेद-  
तात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वादिप्रकारकबोधविषयत्वं; 'स  
आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम्' इत्यादौ लिङः कृति-  
साध्यत्वार्थकत्वात्, वेदार्थसंग्रहे 'लिङः कोऽर्थः परिगृहीतः'  
इति प्रश्नपूर्वकं 'यज देवपूजायामिति देवताराधनभूतयागादेः  
कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधति'  
इत्युक्तेः; वेदतात्पर्यविषयीभूतकृतिसाध्यत्वप्रकारकबोधविषय-  
त्वं शाण्डिल्यविद्यादावस्तीति लक्षणसङ्गतिः, मनोमयत्वादि-  
प्रकारकात्मविशेष्यकं यत्कृतिसाध्यमुपासनं तत्कर्तेति बोधस्य  
तद्वाक्यादुत्पत्तेः; कर्त्रधिकरणदीपादावाख्यातार्थमुख्यविशेष्यक-  
बोधस्योक्तत्वात्, लिङो लिङत्वेन कृतिसाध्यत्वार्थकत्वस्य  
आख्यातत्वेन कर्त्रर्थकतायाश्च सम्भवात् । बोधे वेदजन्यत्व-  
मनिवेश्य वेदतात्पर्यविषयत्वनिवेशात्सद्विद्यादौ नाव्याप्तिः तत्र  
सदुपासीतेति विध्यभावेऽपि 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-  
क्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति मोक्षसाधनत्वश्रवणेन विधिकल्पन-  
स्यावश्यकतया सदुपासनविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकबोध-  
स्यापि सद्विद्यातात्पर्यविषयत्वात् । अत एवोद्गीर्थाविद्याविचारे

भाष्ये उक्तं—

“वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणा-  
द्वेदनविषये विधिः कल्प्यते ॥” —इति ॥

वेदतात्पर्यं च वेदोच्चारणप्रयोजकेच्छा, न तु वेदकर्मकाद्योच्चार-  
णप्रयोजकेच्छा; वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्कर्मकाद्योच्चारणस्यै-  
वाप्रसिद्धेः । सा चेच्छा क्वचिदीश्वरसमवेता, क्वचिदध्यामक-  
समवेता च प्रसिध्यतीति नाप्रसिद्धिः । भक्तित्वं च प्रीतिरूप-  
तापन्नदर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृतिरूपध्यानत्वम्; प्रीतित्वं  
चानुकूलत्वप्रकारकत्वं; अनुकूलत्वं च—यद्धर्माविच्छिन्नविषयता  
इतरेच्छानधीनेच्छाजनकतावच्छेदिका, तादृशधर्मरूपं वैजा-  
त्यं । इच्छायामितरेच्छानधीनत्वनिवेशादिष्टसाधनत्वव्युदासः ।  
दर्शनसमानाकारत्वं च—साक्षात्कारत्वव्यञ्जकविषयितावत्त्वम् ।  
अनवरतभावनावशात् स्मृतावपि तादृशविषयिता जायते,  
'वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरौ' इत्यादौ तथा  
दर्शनात् ॥ यद्यपि—इदं रजतमित्यादाविव वृक्षविशेष्यकं रामा-  
दिप्रकारकं ज्ञानं भ्रमात्मकसाक्षात्कार एव; तथाऽपि—सिद्धान-  
न्ते असन्निकृष्टभ्रमस्थले ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्य तदीय-  
विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य च स्वीकारात्स्मरणस्यैव  
लौकिकविषयितावत्त्वमभ्युपगन्तव्यं; अन्यथा पश्यामीत्यस्या-  
नुपपत्तेः । स्पष्टं चेदं ज्ञानयाथार्थ्यवादार्थं ॥

न च—एवमपि कामातुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्का-  
रवत् ब्रह्मध्यानस्यापि भ्रमत्वापत्तिः, भावनारूपदोषजन्य-  
त्वात्, उक्तस्थले भावनाया दोषत्वेन क्लृप्तत्वादिति—वाच्यम्;  
न हि भावनाजन्यत्वमुक्तकामिनीसाक्षात्कारे अप्रामाण्यप्रयो-  
जकं, किं तु बाधितविषयत्वं, भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरज-

तादिभ्रमे बाधादेवाप्रामाण्यस्वीकारात्, ब्रह्मणश्च सर्वव्य  
सर्वप्रमाणाबाधितत्वात्तद्भावनाजन्यज्ञानस्यापि प्रामाण्य  
धातात्, भावनायाश्च व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे दोष  
ब्रह्मध्याने दोषत्वासम्भवात्; अन्यथा शङ्खपीतत्वभ्रमक  
भूतस्य पित्तद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजन  
पत्तेः, क्वचिदेव कस्य चिद्दोषत्वमित्येवाङ्गीकार्यत्वात् ॥  
नुस्मृतित्वं च—घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालार्वा  
भावाप्रतियोगित्वं, धारावाहिकप्रत्यक्षस्थल इव ता  
न्त्रमेकस्या एव स्मृतिव्यक्तेस्स्वीकारात् ॥

उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे वरदनारायणभट्टारकैः

“स्तम्भस्तम्भस्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता  
धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥” —

यदि च—धारावाहिकज्ञानस्थले नैका व्यक्तिः, किं तु  
तीयज्ञानधारैव । उक्तं च श्रीमति भाष्ये—“ध्यानं च  
धारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपा ध्रुवानुस्मृतिः” इ  
इत्युच्यते; तदा-घटिकाद्यात्मककालनिष्ठावान्तरकालार्वा  
यस्स्वाश्रयत्वस्वसमानविषयकस्वसमानाधिकरणस्मृत्याः  
तदन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तादृशा  
प्रतियोगित्वं ध्रुवानुस्मृतित्वमिति बोध्यम् । ब्रह्मविषय  
च सत्यत्वज्ञानत्वानन्दत्वामलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि  
निष्ठविशेष्यताकत्वम् । तेन मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि  
हितेषु प्रतीकोपासनेयु नातिव्याप्तिः । परविद्यासामान्ये  
त्वादिप्रकारकत्वं च—आनन्दादयः प्रधानस्य, इतरे त्व  
न्यादिति सूत्रसिद्धम् ॥

सा च विद्या—सदानन्दमयान्तरादित्यशाण्डिल्यदत्

भूमवैश्वानरपञ्चाग्न्यादिविद्याभेदाद्बहुविधा ॥ तत्र—जगदुप-  
दानत्व-जगन्निमित्तत्वसत्यसङ्कल्पत्व-तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्वतत्तत्त-  
रीरकत्व-तत्तदनुप्रवेष्टृत्वनामरूपव्याकर्तृत्व-जगज्जन्मस्थि-  
लयहेतुत्वादिगुणप्रकारकसच्छब्दवाच्यपरब्रह्मविशेष्यकोपास-  
सद्विद्या । सा च—सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना छान्द-  
ोग्ये प्रतिपादिता ॥ विपश्चित्त्व-जगत्कारणत्वानन्दैकतानत्वे-  
रानन्दयितृत्व-स्वसङ्कल्पप्रयोज्यचिदचिदात्मक- प्रपञ्चस्रष्टृ-  
सृज्यवर्गानुप्रवेशकृततदात्मकत्व-भयाभयहेतुत्व-वाय्वादित्या-  
प्रशासितृत्व निरतिशयानन्दाश्रयत्वादिप्रकारकानन्दमयवि-  
ष्यकभक्तिः—आनन्दमयविद्या । सा च तैत्तिरीयकगता ॥ मन्-  
मयत्व-प्राणशरीरकत्वभारूपत्वसत्यसङ्कल्पत्वाकाशशरीरक-  
सर्वगन्धत्व - सर्वरसत्वावाप्तसमस्तकामत्वावाकित्वानादरत्वं  
हृदयोपाधिकाणुत्वादिप्रकारकात्मविशेष्यकोपासनं—शाण्डिल्य-  
विद्या । सा च छान्दोग्ये बृहदारण्यकेऽग्निरहस्ये चाम्नाता

अथ—बृहदारण्यके सत्यसङ्कल्पत्वाद्यप्रतिपादनात्तत्प्रका-  
कत्वघटितोक्तलक्षणस्य तदुक्तशाण्डिल्यविद्यायामव्याप्तिः ।  
च—सत्यसङ्कल्पत्वादिप्रकारकत्वमनिवेश्य मनोमयत्वभारूप-  
हृदयोपाधिकाणुत्वंतत्त्रितयप्रकारकत्वमेव लक्षणे निवेश-  
इति नाव्याप्तिः, उक्तगुणत्रयस्य छान्दोग्येऽग्निरहस्ये बृहदा-  
ण्यके च सत्त्वादिति—वाच्यम् । शाण्डिल्यविद्यायां उक्तगु-  
त्रयप्रकारकत्वेनैव कारणत्वे छान्दोग्याग्निरहस्ययोः प्राणश-  
रकत्वसत्यसङ्कल्पत्वादीनां प्रतिपादनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन प्रा-  
शरीरकत्वादिप्रकारकत्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वाव-  
कत्वात् बृहदारण्यकोक्तशाण्डिल्यविद्यायास्तत्प्रकारकत्वाभ-  
मोक्षजनकत्वानुपपत्तेः । न च—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदना



विशेषात् इत्यादिना रूपैक्यस्य विद्यैक्यप्रयोजकतया गुणोप  
हारप्रयोजकत्वाभिधानात् प्रकृते मनोमयत्वभारूपत्ववि  
ष्टात्मन एव बृहदारण्यकेऽप्युपास्यत्वोक्त्या रूपैक्याद्गुणो  
पहारवश्यकत्वेन तद्विद्याया अपि प्राणशरीरकत्वादिप्रकार  
त्वान्मोक्षजनकतासम्भव इति—वाच्यम् । विद्यैक्यस्य तत्प्र  
योजकरूपैक्यस्य च बृहदारण्यकोक्तविद्यायामसम्भवात् । त  
हि—विद्यैक्यं च न तावदभिन्नत्वं; पुरुषभेदेन कालभेदेन  
भिन्नानां मनोमयत्वादिप्रकारकोपासनरूपशाण्डिल्यविद्या  
भेदायागात्; किन्त्वभिन्नकारणताश्रयत्वं, शाण्डिल्यविद्या  
सर्वासामेकरूपेण कारणत्वात्; एकविषयतावत्त्वं वा, समान  
कारज्ञानेषु विषयताया ऐक्यात् । तत्प्रयोजकं रूपैक्यमपि  
तावदेकविशेष्यकत्वम्, उद्गीथविद्यानां सर्वासामप्युद्गीथा  
कैक विशेष्यकत्वेनैक्यापत्तेः । किं तु तदनिवर्त्यसंशयनिवर्त  
तावच्छेदकविषयताशून्यत्वरूपं तदनतिरिक्तविषयकत्वमे  
तदैक्यप्रयोजकं रूपैक्यम् । तथा च—“तत्रापि दहं ग  
विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्” इति तैत्तिरीयक  
दहरविद्या छान्दोग्यगतदहरविद्यानिष्ठकारणतावती तन्निष्ठ  
विषयितावती वा, तादृशविद्यानिष्ठप्रतिबन्धकताकान्यसंश  
यनिवर्तकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वात्, छान्दोग्यगतदहरवि  
द्यावत् इत्याद्यनुमानेन भिन्नभिन्नशाखागतविद्यानामैक्यं सा  
नीयमिति सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाभिप्रेतम् । तथा च—बृहदा  
ण्यकगतशाण्डिल्यविद्याया अग्निरहस्याद्युक्तशाण्डिल्यविद्यैक्यं  
सम्भवति, तादृशोपासनाप्रतिबध्यवशित्वेशानत्वादिकोटि  
संशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयितावत्त्वेन तच्छून्यत्वात्मकरू  
प्याभावात् ॥ इति चेत् ॥

सैवम् — सर्वस्थितिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपवांशित्वस्य स

न्यनिप्रयोजकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वेशान्तत्वस्य सर्वचेष्टा-  
नङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वप्रशसितृत्वस्य च बृहदारण्यकोक्तस-  
हस्यच्छान्दोग्ययोः सत्यसङ्कल्पपदेनोक्तत्वात् सत्यपद-  
न्यनिप्रयोजकत्वसर्वोत्पत्तिप्रयोजकत्व-सर्वचेष्टाप्रयोज-  
त्वात् । सर्वनिष्ठस्वत्वनिरूपकत्वरूपसर्वाधिपतित्व-  
नर्थ स्वामितया प्राप्तवानित्यर्थकेन सर्वमिदमभ्या-  
नेनोक्तत्वेन बृहदारण्यकोक्तविद्यायां रूपैक्यनि-  
ष्पष्टं चेदं 'समान एवं चाभेदात्' इत्यत्र भाष्ये ॥

अथ—एवमपि छान्दोग्यादौ ज्यायान्पृथिव्या इ-  
ज्यायस्त्वस्योक्त्या तत्प्रकारकत्वस्यापि हेतुतावच्छेद-  
वश्यकं, अन्यथा तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् तच्च—न स-  
हृदयावच्छिन्नपरमात्मनि पृथिव्याद्यवधिकज्यायस्त्वास्-  
न च—तादृशज्यायस्त्वस्यावच्छिन्ने असम्भवेऽपि स्वरूपं  
यान्तानुपपत्तिः; एवं चानन्दादय इत्यस्यापि न विरो-  
धावच्छिन्नपरमात्मन्यपि स्वरूपे अपरिच्छिन्नत्वरूपा  
सम्भवेन तत्प्रकारकत्वनिर्वाहादिति—वाच्यम् । त-  
“सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः” इत्यधिकरणविरोधाप-  
हृदयादिरूपाल्पस्थानगोचरासु विद्यासु द्युव्याप्तिप्रका-  
सम्भवस्य प्रतिपादनात्, उक्तीत्या द्युव्याप्तेर्हृदयात्  
असम्भवेऽपि स्वरूपे सम्भवात् ॥ न च—द्युव्याप्तिरा-  
धिकमहत्त्वं; तच्च स्वरूपे न सम्भवति, स्वरूपगतपरम-  
स्य निरवधिकत्वेनाकाशाद्यवधिकत्वाभावात्; मध्यम-  
एवान्यापेक्षयाऽल्पत्वरूपत्वस्येतरापेक्षया महत्त्वरूपत्वस-  
त्यर्थं सावधिकत्वकल्पनादिति—वाच्यम् । तथा सति

व्याद्यवधिकज्यायस्त्वस्यापि शाण्डिल्यविद्याप्रकारत्वासम्भव-  
तादवस्थ्यात्, आनन्दादय इतिसूत्रोक्तानन्त्यस्यैव स्वरूपांशे  
प्रकारतया भानसम्भवात्—इति चेन्न । ज्यायान्पृथिव्या इत्या-  
देरूपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन शाण्डिल्यविद्यावेद्यत्वानु-  
पगमात्, सम्भृत्यधिकरणभाष्ये तथा प्रतिपादनादिति दिक् ।  
उक्तरीत्यैव विद्यान्तराणां लक्षणान्यूह्यानि ॥

तासां च विद्यानां तृणारणिमणिन्यायेन पृथवेग हेतुत्वं,  
न तु दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितानां हेतुत्वमिति विकल्पे ऽवि-  
शिष्टफलत्वादिति सूत्रसिद्धम्; दहरादिविद्यागतमोक्षोत्पाद-  
प्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वशून्यत्वे सति मोक्षोत्पादप्रयोज-  
कतावच्छेदकसमुदायाश्रयत्वरूपभिन्नसामग्रीप्रविष्टत्वस्यैव विक-  
ल्पशब्दार्थत्वात्, अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाच्च—न परस्परं व्य-  
भिचार इति बोध्यम् । अत्र अविशिष्टफलत्वादिति सूत्रयता  
मुक्तावानन्दतारतम्यं निरस्तं; ब्रह्मविद्यासामान्यस्यैकजातीय-  
फलजनकत्वाभिधानात्, भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्रोक्त-  
स्य भोगसाम्यस्य सम्भवाच्च । तथा हि—अनुकूलत्वप्रकारक-  
साक्षात्कारो भोगः, तत्साम्यं च समानविषयकत्वम् । तथा च  
प्रमेयत्वव्यापकानुकूलत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताकसा-  
क्षात्कारवत्त्वमेव समानभोगवत्त्वम्, “सदा पश्यन्ति सूरयः”  
इत्यनेन नित्यानां, ‘सर्वं ह पश्यः पश्यति’ इत्यनेन मुक्तानां  
चेश्वरस्येव सर्वसाक्षात्कारवत्त्वबोधनात्तदंशे वै लक्षण्याभावात्  
परस्परमीश्वरेण च भोगसाम्यमुपपन्नम् ।

उक्तं च तत्त्वमुक्ताकलापे—

“शेषाणां शेषिणश्च स्फुरति सुखतया सर्वदा सर्वतत्त्वे ।

नित्यानां मुक्तिभाजामपि भुवनकृतं भोगमात्रं समानम् ॥”

—इति ॥

न च—मुक्तानां दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वे दुःखित्वापत्त्या न सर्वसाक्षात्कारसम्भवः; 'न पश्यो मृत्युं पश्यति, न रोगं नोत दुःखताम्' इति श्रुत्या दुःखादिसाक्षात्कारनिषेधाच्च, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यस्य सङ्कोचावश्यकत्वादिति—वाच्यम् । स्वतोऽनुकूलभूतभगवद्विभूतित्वेन सर्वस्याप्यनुकूलत्वेन दुःखादेरपि मुक्तान्प्रति प्रतिकूलत्वाभावेनानुकूलतया दुःखादिसाक्षात्कर्तृत्वसम्भवान्तस्य दुःखित्वानापादकत्वात् प्रतिकूलतया तत्साक्षात्कर्तृत्वस्यैव तथात्वात्, स्वतोऽनुकूलभूते वस्तुनि प्रातिकूल्यस्य कर्मकृतत्वेन कर्मनाशे तत्कृतप्रातिकूल्यस्यासम्भवात्, नोतदुःखतामित्यस्य प्रातिकूल्यप्रकारकसाक्षात्कारनिषेधपरत्वेन दुःखसाक्षात्कारनिषेधपरत्वाभावाच्च ॥ न च—पूर्वानुभूतनरकादौ प्रातिकूल्यस्य पूर्वं स्थितत्वादतीतादिसाक्षात्कर्तृमुक्तस्य तत्साक्षात्कर्तृत्वमावश्यकमिति—वाच्यम् । प्रतिकूलतया अनुभूतं नरकादिकमपि भगवद्विभूतित्वादनुकूलमेवेति साक्षात्कारस्य मुक्तिदशायां स्वीकारेऽपि तस्य दुःखित्वानापादकत्वात्, प्रत्युतानन्दावहत्वात् ॥

अत्र माध्वाः—देवमनुष्यादीनां मुक्तानां परस्परमानन्दे तारतम्यमावश्यकम्; साधनतारतम्यस्य साध्यतारतम्यप्रयोजकत्वात्, मनुष्योपासनापेक्षया देवोपासनस्य कालतो विषयतश्च प्रकृष्टत्वात्, अन्यथा प्रयत्नाधिक्यवैफल्यपत्तेः, प्रकृष्टाप्रकृष्टसाधनवतामेकजातीयफलप्रदत्वे भगवतो वैषम्यापत्तेश्च । श्रुतिसिद्धश्चायमर्थः—

“अक्षण्वन्तः कर्णवन्तस्सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ॥”

—इति ॥

अत्र हि मनोजवशब्दितेज्ञाने साम्याभावप्रतिपादनात्तारतम्य-

मवगम्यते, तेन च फलतारतम्यमर्थसिद्धम् । तथा 'सैवानन्द-  
स्य मीमांसा भवति'—इत्यारभ्य मनुष्यादिचतुर्मुखपर्यन्तानां  
मुक्तानामानन्दतारतम्यं प्रतिपाद्य 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य'  
इति तत्तन्मुक्तेष्वपि तत्तदानन्दतारतम्यातिदेशात्, परमसाम्य  
श्रुतेश्च भवन्मतेऽपि नासङ्ख्यचितार्थत्वं; जगत्कारणत्वलक्ष्मी-  
पतित्वादेर्मुक्तेष्वसम्भवाच्चेष्टित्वशेषत्वाणुत्वविभुत्वादिकृतता-  
रतम्यस्य दुरपह्यवत्वाच्च । अतो निर्दोषत्वमात्रेण तत्साम्यमु-  
पपन्नमिति न तेनानन्दसाम्यसिद्धिः—इति वदन्ति ॥

अत्रोच्यते—मुक्तानामानन्दतारतम्यं सङ्ख्याकृतं परि-  
माणकृतं विषयकृतं स्वरूपकृतं वा न सम्भवति ॥ सङ्ख्या-  
कृततारतम्यं हि—एकतरकृतमुक्तानन्दपर्याप्तिसङ्ख्याव्याप्यत्व-  
व्यापकत्वान्यतरावच्छेदकसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्या-  
प्त्यधिकरणत्वमपरमुक्तानन्देषु । यथा अष्टवस्वपेक्षया सप्तर्षिषु  
द्वादशादित्येषु च वसुपर्याप्ताष्टत्वसङ्ख्याव्याप्यतावच्छेदक-  
सप्तत्वत्वरूपसङ्ख्याविभाजकधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरण-  
त्वस्य सप्तर्षिषु तादृशसङ्ख्याव्यापकतावच्छेदकद्वादशत्वत्व-  
रूपतादृशधर्मवत्सङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य द्वादशादित्येषु  
च सत्त्वात् । एतादृश च तारतम्यं मुक्तानन्देष्वसम्भवि;  
आनन्दस्य भवन्मते जीवस्वरूपत्वेन प्रत्येकमेकत्वेन सङ्ख्या-  
कृतवैषम्याभावात् ॥ नापि परिमाणकृतं, परिमाणकृततार-  
तम्यं ह्यामलकापेक्षया बिल्बबदरयोस्तत्संयुक्तयावत्प्रदेशसंयो-  
गयोग्यत्वसमानाधिकरणतदसंयुक्तप्रवेशसंयोगयोग्यत्वतत्संयुक्त-  
यत्किञ्चित्प्रदेशसंयोगयोग्यत्वान्यतररूपं प्रसिद्धं; तादृशस्याणु-  
रूपजीवस्वरूपानन्देष्वसम्भवात् ॥ नापि विषयकृतं; तद्वि-  
तद्विषययत्किञ्चिदविषयकत्वतदविषयविषयकत्वान्यतररूपं;

यथा—घटपटोभयविषयकज्ञानापेक्षया एकविषयकज्ञानत्रितय-  
विषयकज्ञानयोः ; तादृशानन्दतारतम्यस्य, 'सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्यादिश्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वेन समानेषु मुक्तेष्वसम्भवात् ॥  
नापि स्वरूपकृतं; तद्धि—मधुरमधुरतररसयोरिव परस्परास-  
मानाधिकरणवैजात्यवत्त्वं, तादृशवैजात्यस्य मुक्तस्वरूपानन्दे-  
ष्वप्रामाणिकत्वात् ॥

यदपि—तादृशवैजात्यसाधनायोक्तं—प्रकृता बन्धनिवृत्तिः—  
स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा , ब-  
न्धनिवृत्तित्वात्, निगलबन्धनिवृत्तिवत्—इति । तदपि न—  
तारतम्यस्य गुणगतवैजात्यरूपस्य बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनिष्ठ-  
त्वाभावात्, तदवृत्तिधर्मस्य तत्प्रतियोगितारतम्यशब्देनाभि-  
धाने मुक्तानन्तयोरेकजातीयत्वेऽपि स्वस्वमात्रविषयकधीविष-  
यत्वमादायार्थान्तरात् । न च—गुणगुणिनोरभेदाङ्गीकाराद्गु-  
णगतवैजात्यस्य आत्मनिष्ठत्वमिति—वाच्यम्; स्वरूपातिरिक्त-  
'तादृशवैजात्यस्यापसिद्धान्तपराहृतत्वेन भवद्विरङ्गीकर्तुं म-  
शक्यत्वात् । न च—जीवस्वरूपानन्दानामनादितारतम्यस्व-  
भावत्वमिति—वाच्यम्; जीवस्वरूपाणां तारतम्यस्वरूपत्वे  
भेदमात्रे पर्यवसानेन परिभाषामात्रापत्तेः, पूर्वोक्तभोगसाम्या-  
विधातात् । साधनतारतम्यात्साध्यतारतम्यमित्यपि न सत्;  
धूमालोकादिलिङ्गकपरामर्शरूपसाधनतारम्येऽप्यनुमितौ तार-  
तम्यादर्शनेन व्यभिचारात्, मोक्षसाधनज्ञाने तारतम्यासिद्धे-  
श्च अक्षण्वन्तइत्यादिश्रुतेस्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वेन समान्तरराहि-  
त्यपरत्वादक्षण्वन्तःकर्णवन्तइत्याभ्यां सर्वसाक्षात्कर्तृचक्षुष्म-  
त्वस्य तादृशश्रोत्रवत्त्वस्य च बोधनात्, प्रशंसायां मतुप्रत्य-  
यात्; 'कीर्तिमानसमो राजा निस्समास्तत्र पण्डिताः' इत्यादौ

समाराध्यत्वं, सर्वकर्मफलोत्पादकसङ्कल्पवत्त्वरूपं सर्वफलप्रदत्वं, सर्वद्रव्यपतनप्रतिबन्धकसङ्कल्पवत्त्वरूपसर्वाधारत्वं च—तत्तलक्षणम् । न च—ईश्वरस्य विभुत्वे 'अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिश्रुत्युक्तमनुप्रवेशादिकं नोपपद्यत इति—वाच्यम्; विलक्षणसंयोगस्यैवानुप्रवेशशब्दार्थत्वात् । न च—भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वे अग्नये स्वाहेत्यादावग्निपदस्याग्न्यन्तर्यामिपरत्वानुपपत्तिः, हविर्निष्ठस्वत्वरूपफलावच्छिन्नस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव स्वाहापदार्थत्वात्तत्र स्वत्वरूपफलेऽन्तर्यामिनिरूपितत्वासम्भवादिति—वाच्यम्; तत्र विशेषणीभूताग्निनिरूपितत्वस्यैव स्वत्वरूपफलेऽन्वयाङ्गीकारात् । न चैवमपि—भगवते गां ददाति, आत्मानं समर्पयतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तत्र स्वत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपफलावच्छिन्नस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारस्यैव ददात्यर्थत्वात् भगवन्निरूपितस्वत्वस्य सर्वत्र सिद्धत्वेऽपि सर्वेषां तज्ज्ञानाभावेन तत्प्रकारकज्ञानीयविशेष्यतायाः फलत्वाविरोधात् । अत एव भगवति सर्वोत्कर्षस्य सिद्धत्वेऽपि भगवान् जयत्वित्यादिप्रयोगः । उत्कर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया एव तत्र जिघात्वर्थतया तस्या असिद्धत्वेन लोडर्थेच्छाविषयत्वस्य तत्रान्वयाबाधात् । न च—सर्वकर्मसमाराध्यत्वं भगवतो न सम्भवति अन्येषामेवान्यभक्ताराध्यत्वादिति—वाच्यम् ;

“येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥”

इत्यादिभिरन्यदेवताभक्ताराध्यत्वस्यापि भगवत्यभिधानात् ॥ तत्र गौरवितप्रीतिहेतुव्यापाररूपयजिघात्वर्थतावच्छेदकप्रीतिरूपफले द्वितीयान्तार्थमद्वृत्तित्वान्वयात् क्षणध्वंसिक्रियायाः

कालान्तरभाविस्वर्गादिजनकत्वासम्भवेन द्वारस्य वक्तव्यत्वे  
 अत्यन्तापरिदृष्टापूर्वस्य द्वारत्वापेक्षया 'स एवैनं भूतिं गमयति',  
 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इत्यादिश्रुत्युक्तदेव-  
 ताप्रसादस्यैव द्वारता युक्तत्वेन निरुक्तसर्वफलप्रदत्वं भगवत  
 उपपन्नम् । न च—तत्रेन्द्रादिप्रीतेरेव द्वारत्वं श्रूयते न भगवत्प्री-  
 तेरिति—वाच्यम्; आराधितेन्द्रादिनाशे कल्पान्तरे फलोत्पादा-  
 नुपपत्त्या तत्रेन्द्रादिपदस्य तदन्तर्यामिपरत्वावश्यकत्वात् ।  
 उपपादितं चेदं फलमतु उपपत्तेरित्यत्र भाष्ये । निरुक्तसर्वा-  
 धारत्वं च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ  
 विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । 'पाथसि पीते तृष्णा  
 शाम्यति' इत्यादाविव सतिसप्तम्या जन्यजनकभावलाभात्  
 जगदुपादानत्वमपि तल्लक्षणम् । भाव्यवस्थाविशेषवतः प्राग-  
 < वस्थायोगित्वमुपादानत्वम् । स्वावच्छेदककालानवच्छिन्नत्व-  
 स्वपूर्वत्वस्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन तद्वर्माविशिष्ट-  
 धर्मवत्त्वं तद्वर्मावच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वमिति फलितम् ।  
 मृत्पिण्डे निरुक्तसम्बन्धत्रयेण घटत्वावस्थाविशिष्टपिण्डत्वाव-  
 स्थासत्त्वाद्घटत्वावच्छिन्नं प्रति पिण्डत्वावच्छिन्नस्योपादा-  
 नत्वोपपत्तिः ; घटत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वावच्छिन्नस्योपादा-  
 नतावारणाय प्रथमसम्बन्धनिवेशः, घटत्वावस्थाध्वंसविशिष्ट-  
 स्यापि तदवच्छिन्नं प्रत्युपादानत्ववारणाय स्वपूर्वत्वनिवेशः ।  
 घटाव्यवहितपूर्वतन्त्वादेस्तदुपादानतावारणाय सामानाधिक-  
 रण्यनिवेशः । अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकत्वस्यापिनिवे-  
 शाच्च न घटत्वावस्थापूर्वकालीनवायुसंयोगादिविशिष्टस्य तद-  
 वच्छिन्नं प्रत्युपादानत्वापत्तिः । न चैवं—द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य  
 घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्धत्वादेव वारणे प्रथमसम्ब-



अनिवेशवैयर्थ्यमिति— वाच्यम्। अन्यथा सिद्धत्वस्यैकस्याभावेन  
 अन्यथामिद्विन्निरूपकतावच्छेदकत्वेन प्रामाणिकानां व्यव-  
 हारविषया ये ये धर्मास्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वस्य  
 निवेश्यतया विशेषणान्तरावार्थानामेव भेदकूटनिवेशेन वार-  
 णाङ्गीकारात् । सामानाधिकरण्यशरीरे च स्वाश्रयापृथक्सि-  
 द्धिसम्बन्धावच्छिन्ना स्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना चाधि-  
 कर्णता अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वेन प्रवे-  
 द्या । 'बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः,'  
 'काठिन्यवान्यो विभर्ति' इत्यादिभिः स्वाश्रयापृथक्सिद्धेरपि  
 वृत्तिनियामकत्वस्य सिद्धत्वात्तदवच्छिन्नाधिकरणताप्रसिद्धेः ॥  
 एव च—सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टं  
 न्व प्रत्युपादानत्वमुपपन्नम् ॥ उक्तसम्बन्धत्रयेण स्थूलत्ववि-  
 शिष्टसूक्ष्मत्वस्य तत्र सत्त्वात्, तादात्म्येन स्थूलविशिष्टं प्रति-  
 तेन सम्बन्धेन सूक्ष्मविशिष्टब्रह्मणः कारणत्वात्, तादात्म्यस-  
 म्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकार-  
 णताश्रयत्वं उपादानलक्षणं बोध्यं; उपादानोपादेययोर्भे-  
 दान्न तदनन्तत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यधिकरणोपपत्तिः ॥

अथैवं—न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादित्यादिना  
 विलक्षणयोरुपादानोपादेयभावासम्भवमाशङ्क्य, दृश्यतेत्व-  
 न्यादिना तत्सम्भवसिद्धान्तकरणं नोपपद्यते, अभिन्नयोरेवोपा-  
 दानोपादेयभावे केनापि रूपेण विलक्षण्याप्रसक्तेः—इति चेन्न ।  
 विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावाङ्गीकारेऽपि विशेषणां प्रति  
 विशेषणांशस्याप्युपादानताया अभिमतत्वात्तन्निर्वाहायाविलक्ष-  
 णयोरप्युपादानोपादेयभावस्य व्यवस्थापनीयत्वात्, अवस्थां  
 प्रति द्रव्यस्योपादानतानिर्वाहायोपादानत्वलक्षणस्य तादात्म्या-

पृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताघटितस्य परिष्कर्तव्य-  
तया विशेषणांशनिष्ठापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरू-  
पितकारणत्वस्य विशेष्यांशे सत्त्वेन तत्रोपादानत्वव्यवस्थाप-  
नस्यावश्यकत्वात्, अन्यथोपादानत्वलक्षणातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वा-  
त् । अत एव विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वपरा-  
यतोवेत्यादिश्रुतिरूपपन्ना ; तत्र भूतानीत्यस्य तच्छरीरकपर-  
मात्मपरत्वे बहुवचनस्य प्रत्यक्षविषयार्थकेदमर्थान्वयस्य 'यत्प्र-  
यन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यस्य च अस्वारस्यापत्तेः । क्वचिद्वि-  
शिष्टं प्रति विशिष्टस्योपादानत्वमुच्यते—यथा 'सदेव सोम्येद-  
मग्र आसीत्', 'आकाशाद्वायुः'—इत्यादौ, तत्राकाशशरीरकाद्वा-  
युशरीरक उत्पन्न इत्यार्थात् । तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गा-  
त्सः—इत्यनेनाकाशादिशब्दस्य विशिष्टपरताप्रतिपादनात् पञ्च-  
म्यन्ताकाशादिपदानां विशिष्टपरत्वे प्रथमान्तानामपि तेषां  
तत्परत्वावश्यकत्वात् । छान्दोग्यश्रुतौ 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप  
ऐक्षन्त' इत्यादीक्षणरूपलिङ्गात्तेजोऽपृथग्शब्दयोर्विशिष्टपरत्वा-  
वश्यकतया तदनुरोधेन 'अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी' इत्यत्र—  
अप्पदपर्यन्तं विशिष्टपरतायास्स्वीकारेऽपि पृथिवीपदस्य वि-  
शेषणमात्रपरत्वमेव । ततश्च 'पृथिव्या ओषधयः, ओषधीभ्यो-  
ऽन्नं, अन्नात्पुरुषः' इति च विशेषणानामेवोपादानोपादेयभा-  
वपरम् । अत एवानन्दमयाधिकरणे 'स वा एष पुरुषोऽन्नर-  
समयः' इत्यत्र-पुरुषपदस्य शरीरपरतया व्याख्यानं सङ्गच्छते;  
अन्यथा पुरुषपदस्यापि विशिष्टपरत्वे विकारार्थकमयत्प्रत्यया-  
नुपपत्तेः, उत्तरत्र 'तस्यैष एवं शारीर आत्मा' इति प्रतिपा-  
दनात्सर्वान्तरात्मत्वोपपादनायास्य प्रकरणस्य प्रवृत्तत्वेन तद्वि-  
रोधापत्तेश्च । विशेषणांशं प्रति विशेष्यांशस्योपादानत्वाभि-

प्रायेणैव श्रुतिप्रक्रियायां 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिश्रु-  
त्यर्थविचारे भाष्यम्—

“कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च  
तदात्मकत्वेनैकयात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते ॥”

—इति ॥

अत्र जगत इति विशेषणमात्रपरं, विशिष्टपरत्वे तदन्तर्या-  
मिकतयेत्यत्रान्वयानुपपत्तेः ॥ न च—जगत इत्यस्य विशिष्ट-  
परत्वेऽपि तदन्तर्यामिकतयेत्यस्य विशेषणांशेऽन्वयाद्विशेषण-  
मात्रपरस्य जगत इति पदान्तरस्याध्याहारेण तत्रान्वयसम्भवा-  
द्वा नानुपपत्तिरिति—वाच्यम् ; अस्य वाक्यस्य विशिष्टोपादा-  
नतापरत्वे ब्रह्मकार्यतयेत्यत्र ब्रह्मपदस्य सूक्ष्मविशिष्टपरत्वाव-  
श्यकत्वेन तदन्तर्यामिकतयेति तच्छब्देन विशिष्ट परामर्शे वा  
धात्, स्थितिदशायां सूक्ष्मावस्थानाशेन सूक्ष्मशरीरकस्यान्त-  
र्यामित्वासम्भवात्, विशिष्टस्य प्रक्रान्ततास्थले विशे-  
ष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शयोगात् ; अन्यथा तत्त्वमसी-  
त्यादौ परमते लक्षणाभिधानासङ्गत्यापत्तेः । न च—सन्मूला-  
इत्यत्र सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वेऽपि सदायतना इत्यत्र सच्छ-  
ब्दस्य श्रुतप्रकाशिकोक्तरीत्याविशेष्यमात्रपरत्वात् विशिष्टस्य-  
प्रक्रान्तत्वेऽप्येतदात्म्यमित्यत्र विशेष्यमात्रस्यैतच्छब्देन परा-  
मर्शवत्प्रकृतेऽपि विशेष्यमात्रस्य तच्छब्देन परामर्शसम्भव-  
तीति—वाच्यम् ; क्लिष्टकल्पनापत्तेः ॥

यदि च—सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासी-  
तेत्यत्र विशिष्टोपादानत्वतात्पर्यानिरोधेन ब्रह्मपदस्य विशिष्टप-  
रत्वे तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं वाच्यम् ; तच्च न सम्भवति ;  
विशिष्टस्य जननेऽन्वयसम्भवेऽप्यनन्तपदार्थस्थितावन्वयासम्भ-

वात्, सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधेनैकस्य तच्छब्दस्योभय-  
बोधकत्वासम्भवात् । अतो ब्रह्मपदस्य तत्पदस्य च विशेष्य-  
परत्वमेव वक्तव्यम् ; विशिष्टस्य कारणत्वेविशेष्यस्यापि तदन-  
पायेन जननेऽपि तदन्वयाविरोधात् । तथा च प्रकृतेऽपि तादृ-  
शश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मपदस्य तच्छब्दस्य च विशेष्यपरत्वान्नानु-  
पपक्तिरिति विभाव्यते ; तदाऽपि—विशेषणांशं प्रति विशेष्य-  
स्योपादानत्वपरतयाऽपि तद्भाष्यस्य व्यासायैर्व्याख्यातत्वात्त-  
दपि भाष्यटीकोभयाभिमतम् ॥

तत्रेयं टीका—

“यद्वा—कृत्स्नस्य जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दो-  
विशेष्यमात्रपरः, ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च  
जगत्तदात्मकं; तदात्मकत्वं नाम जगतस्तत्प्रकारैकस्व-  
भावंतया प्रागवस्थानाभावात्तदन्तर्गतत्वं तेन प्रकारेणै-  
क्यं, न तु स्वरूपैक्यं; विशिष्टान्तर्भावि ऐक्यमित्यर्थः।” इति।

‘दृश्यते तु’ इति सूत्रे भावप्रकाशिका च—

“अत्र केचित्—कारणकोटौ विशेष्यभूतस्त ब्रह्मणः कार्यकोटौ  
विशेषणभूतेष्वचेतनेष्वप्युपादानत्वमुपपादनीयम्, अन्यथा त-  
स्य सर्वोपादानत्वासिद्धेः । अत एव श्रुतप्रकाशिकायां ‘यद्वा  
जगत इति निष्कर्षकशब्दः, ब्रह्मशब्दो विशेष्यमात्रपरः’ इत्या-  
दिना कार्यकोटौ विशेषणभूतस्य जगतः कारणकोटौ विशेष्य-  
भूतं ब्रह्म प्रत्युपादेयत्वशरीरत्वे स्तः—इत्याचार्यैः प्रतिपादितम्।-  
ततश्च सालक्षण्याभावादुपादानत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपस्य  
अचेतनांशे चेतनत्वानुवृत्तिरस्तीति परिहारासम्भवादेतत्सूत्रो-  
क्तन्यायेन विलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावोऽस्तीत्येवं परि-  
हर्तव्यम्—इति वदन्ति ॥”

—इति ॥

तथा च—न विलक्षणत्वादित्यादिकं विशेषणविशेष्ययोरुपादानोपादेयभावपरं, आरम्भणाधिकरणं च—विशिष्टयोरुपादानोपादेयभावपरम्; चमसवदविशेषादिति च—विशेषणांशयोरेवोपादानोपादेयभावपरमिति न परस्परं विरोधः; चमसवदित्यत्र “विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्” इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मशरीरभूताया अजाया उपादानत्वस्योक्तत्वात् ॥

नन्वेवं—‘ईक्षतेन शिब्दं’ ‘आकाशस्तल्लिङ्गात्’ इत्याद्यधिकरणानुत्थितिः; विशेषणभूतप्रकृत्याकाशादीनामेवोपादानत्वपरतया ‘सदेवसोम्येदमग्र आसीत्’ ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिश्रुतेरुपपत्तेस्सदाकाशादिपदानां ब्रह्मपरताव्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वात्; सच्छब्दस्य परमात्मशरीरभूतप्रधानपरत्वाङ्गीकारेण तत्र विशेष्ये ईक्षणाद्यन्वयासम्भवेऽपि विशेषणे तदन्वयसम्भवात्; ब्रह्मपरतापक्षेऽपि विशेषणद्वारैव परिणामस्य वक्तव्यत्वात् ॥ न च—सदादिपदस्य परमात्मशरीरभूतप्रधानपरत्वे लक्षणा स्यादिति—वाच्यम्; सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरत्वेऽपि लक्षणाया अवर्जनीयत्वात्, शतदूषण्यां सच्छब्दस्य विशिष्टपरत्वे लक्षणा दोष इत्याशङ्क्य; सर्वशब्दलक्षणापक्षादस्यैवोपादेयतमत्वाभिधानात् । एवं चाकाशादेवेत्यत्र न रूढित्यागोऽपि, तद्वाक्ये ईक्षणादेरश्रवणेन परमात्मशरीरत्वेन बोधनावश्यकत्वात्, ब्रह्मपरतापक्षे रूढित्यागस्य दुस्त्यजत्वात्, अर्थविरोधेन अपशूद्राधिकरणसूत्रोक्तं शूद्रशब्दरूढित्यागमुपजीव्यात्रापि रूढि विहाय आसमन्तात्काशत इत्यादियोगार्थस्य भाष्येऽङ्गीकारात् । यद्यप्याकाशाधिकरणटीकायामाकाशपदस्याकाशशरीरकत्वपरत्वाङ्गीकारेण रूढ्यपरित्याग उक्तः । तथाऽपि वैश्वानराधिक-

तु पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यस्योत्तरास्थाविशिष्टद्रव्यं प्रत्युपादान-  
त्वं; द्रव्यस्य नित्यतयोपादेयस्वासम्भवात् । तथा महत्त्वादिरू-  
पावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रति प्रकृतित्वरूपावस्थाविशिष्टद्रव्यस्यो-  
पादानत्वासम्भवात् सुतरामुत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकब्रह्म  
प्रति पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यशरीरकब्रह्मण उपादानत्वं सम्भ-  
वति—इति चेत् ॥ मैवम् । सिद्धान्ते कालसंयुक्तत्वरूपकाल-  
सम्बन्धित्वस्य द्रव्यमात्रनिष्ठत्वेनावस्थासाधारण्याभावेना-  
द्रव्ये कालसम्बन्धित्वव्यवहारस्य गौणत्वादाद्यक्षणसम्बन्धरू-  
पोत्पत्तेः पूर्वकालवृत्तित्वरूपकारणत्वस्य च द्रव्य एव सम्भ-  
वादुत्तरावस्थां प्रति पूर्वावस्थायाः कारणत्वमित्यस्यापि उत्त-  
रावस्थाविशिष्टद्रव्यनिरूपित पूर्वावस्थाविशिष्टद्रव्यगतकार-  
णतायामेव पर्यवसानात् । अद्रव्यस्यापि कालसम्बन्धित्वस्वी-  
कारे पूर्वमसत्या एवावस्थाया उत्पत्तिस्वीकारापत्त्या असत्का-  
र्यवादस्य दुर्वारत्वात् । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वस्व-  
वृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविष्टत्वं हि असत्कार्यवादविषयः ;  
अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वे च उक्तोभयसम्बन्धेन क्षणविशि-  
ष्टत्वस्यावस्थायामक्षतत्वात्तदापत्तिर्दुर्वारा । तथा च 'कथम-  
सतस्सज्जायेत' इति श्रुतिविरोधः । असत इति पष्ठ्यन्तं, स-  
दिति भावप्रधानं ; पूर्वं कालासम्बन्धिनः कालसम्बन्धित्वं न  
सम्भवतीत्युक्तासत्कार्यवादनिरासोऽभिप्रेतः । आद्यक्षणसम्ब-  
न्धरूपोत्पत्तिशरीरे च घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतैव  
निवेश्या ; तेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतया स्वाधिकरणध्वंसान-  
धिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या स्वपदेन द्रव्योपादानासम्भवेऽपि न  
क्षतिः । स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपि-  
ताधिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धस्यैवोत्पत्तिप-

दार्थत्वात् ; घट उत्पद्यत इत्यादौ घटत्वावच्छिन्ननिरूपिता-  
धिकरणतावत्क्षणध्वंसानधिकरणक्षणसम्बन्धी घट इति  
बोधात् ॥

यद्यपि—स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकेत्यनेन घटत्वा-  
देरुपादानेऽपि तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावत्क्षणध्वं-  
सानधिकरणक्षणाप्रसिद्धिरस्त्येव ; घटादेः प्रवाहानादि-  
तया सर्वस्यापि क्षणस्य यत्किञ्चिद्घटाधिकरणत्वेन तादृश-  
क्षणध्वंसाधिकरणत्वात् । तथाऽपि—सिद्धान्ते घटत्वस्य प्रति-  
व्यक्तिभिन्नतया उत्पत्त्यन्वयितावच्छेदकं यद्घटत्वं तदवच्छि-  
न्नाधिकरणक्षणस्य पूर्वमभावादेव प्रसिद्धिसम्भवः । अत्र य-  
त्किञ्चिद्धर्ममनिवेश्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मस्यै-  
व विशिष्य निवेशाच्च आत्मा जायते मृज्जायत इत्यादिर्न  
व्यवहारः, आत्मत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरण-  
क्षणाप्रसिद्धेः । एवं च—स्थूलसूक्ष्मशरीरकस्य ब्रह्मणः कार्य-  
कारणभावोपपत्तिः ; स्थूलरूपस्य निरुक्तजनिघटकत्वसम्भ-  
वात् । तथा च तदनन्यत्वाधिकरणे भाष्यम्—

“संस्थानस्यासत उत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेदस-  
त्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तोरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्यवादप्रसङ्गः,  
उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था ; अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्र-  
तिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्व-  
मिति निरद्वयम् ॥” —इति ॥

न च—उक्तरीत्या अवस्थायाः कालसम्बन्धित्वाभावेन पूर्वोत्त-  
रावस्थद्रव्ययोरेवोपादानोपादेयभावसिद्धावपि तच्छरीरकब्र-  
ह्मणस्तदसिद्धितादवस्थ्यमिति—वाच्यम् ; एवमप्युपादानोपा-

देयशरीरतया ब्रह्मण उपादानोपादेयशब्दयोर्ब्रह्मणि मुख्यत्वोपपत्तेः । अत एव शतादूषण्यं—विशिष्टस्योपादानत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विशेषणयोरेवोपादानोपादेयभावपर्यवसानमित्याशङ्क्य, विशेष्यस्याप्युपादानादिशब्दवाच्यत्वप्रतिक्षेपस्त्वशक्य इति समाहितम् ॥

न च—अवस्थाया उत्पत्तिमत्त्वानङ्गीकारे उपादानलक्षणे अपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिवेशनस्य व्यर्थतय ब्रह्मणो विशेषणांशं प्रति करणत्वाभावेन 'न विलक्षणत्वात् इत्यधिकरणस्यानुत्थितिरिति—वाच्यम्; यतो वेत्यादिश्रुत्युक्ताया विशेषणांशनिरूपितकारणताया निर्वाहार्थमेवापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिवेशावश्यकतयोक्ताधिकरणसङ्गतेः ।

इदं तु बोध्यम् ॥ सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण-स्थूलचिदचिद्विशिष्टं प्रति कारणत्वं नास्तीत्यस्य कोऽर्थः ? स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वाभावात्तन्निरूपितोपादानत्वं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य न सम्भवतीति ; अथवा तस्य कार्यत्वेऽपि तं प्रत्येतस्योपादानत्वमप्रामाणिकमिति ?

आद्येऽपि—स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य निषेध्यभूतं कार्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वरूपं वा, प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं वा ? नाद्यः । विशिष्टाधिकरणताघटितोत्पत्तिमत्त्वस्य पूर्वमेवोपपादनात् । न च—स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वरूपस्वपूर्वक्षणावृत्तित्वस्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपोत्पत्तिमत्त्वमेव कार्यताप्रयोजकं, तच्च न स्थूलविशिष्टब्रह्मणि विशेष्यीभूतब्रह्मणः पूर्वक्षणावृत्तित्वेन विशिष्टे तस्मिन् तदभावासम्भवादिति वाच्यम्; शुद्धवहिनत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता-



या महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वापर्याप्तत्ववच्छुद्धब्रह्मपर्या-  
यतायास्थूलविशिष्टापर्याप्ततया पूर्वक्षणनिरूपितवृत्तित्-  
पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तत्र सम्भवेन निरुक्तोत्प-  
त्तत्वसम्भवात् ॥ न द्वितीयः । घटत्वावस्था भविष्यति,  
भविष्यतीति द्विविधव्यवहारनिर्वाहाय एकस्यैव प्रागभा-  
वघटत्वावस्थापर्याप्ता तद्विशिष्टपर्याप्ता च प्रतियोगिता द्वि-  
स्वीक्रियते । तथा स्थूलावस्था भविष्यति, स्थूलशरीरकं  
भविष्यतीति द्विविधव्यवहारनिर्वाहाय प्रागभावनिरूपि-  
तियोगिताद्वयस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, इच्छाविषयत्वस्य  
गभावप्रतियोगित्वव्याप्यतया बहुस्यामितीच्छानुरोधेन ।  
रीरकब्रह्माणस्तदावश्यकत्वाच्च ॥

नापि द्वितीयकल्पो युक्तः । स्थूलविशिष्टस्य कार्यत्वे  
त्म्येन तत्सम्बन्धिनि पूर्वकालावच्छेदेन तादात्म्येन सम्बन्धि-  
रूपोपादानत्वस्य सूक्ष्मविशिष्टे ब्रह्मणि सर्वसिद्धत्वेन  
कैरप्यपलपितुमशक्यत्वात् ॥ न च—तादात्म्येन कार्या-  
णनिरूपितपूर्वकालावच्छिन्नतादात्म्यावच्छिन्नसम्बन्धित-  
नोपादानतारूपं, किं त्वनन्यथासिद्धत्वघटितं ; तथा च  
विशिष्टं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्यान्यथासिद्धत्वान्नोपादानत्व-  
न्यथा स्थूलविशिष्टाकाशादिकं प्रति सूक्ष्मविशिष्टस्य तदा-  
दानताप्रसङ्गादिति—वाच्यम्; अन्यथासिद्धत्वस्यानुगत-  
प्रसक्तस्यैकस्य दुर्बलत्वेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न ।  
त्वव्यवहारस्तत्तद्भूदकूटवत्त्वस्यैवानन्यथासिद्धत्वरूपतया  
वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति  
'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिभिस्सूक्ष्मविशि-

णः स्थूलविशिष्टं प्रति कारणत्वस्यैव व्यवहृतत्वेन तद्भेद-  
 स्यपादानताशरीरे अनिवेशात्, आकाशादेश्च तादृशव्यवहारा-  
 भावेन अन्यथासिद्धताया एव युक्तत्वात्तद्भेदस्योपादानतागर्भे  
 प्रवेश्यत्वात् । एतेनावस्थानां कालसम्बन्धित्वस्य कार्यकारण-  
 भावस्य च सत्त्वेऽपि न क्षतिः, आवस्थानां कार्यकारणभावे-  
 ऽपि तद्विशिष्टयोरपि तथात्वस्य दुरपहनवत्त्वात् । ब्रह्मण उपा-  
 दानत्वे निर्विकारत्वश्रुतिविरोधपरिहारः प्रागेव प्रतिपादितः ।  
 निरुक्तोपादानत्वं च 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्,  
 इत्याधिकरणे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिस्सूत्रकारै-  
 रेव स्थापितम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च 'येनाश्रु-  
 तं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्' 'यथा सोम्यै-  
 केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इति श्रुतिसिद्धा ॥  
 श्रुतेश्चायमर्थः—'आत्मनि खत्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं  
 सर्वं विज्ञातं भवति' इति मैत्रायणीयश्रुत्यनुसारादुपादानप्रक-  
 रणानुगुण्याच्च श्रुतेन मतेन विज्ञातेनेत्यध्याहारात्, येन श्रुते-  
 नाश्रुतं श्रुतं भवति, येन मतेनामतं मतं भवति, येन विज्ञाते-  
 नाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यर्थः । श्रुतेन येनेति तृतीयार्थोऽभेदः  
 श्रुतपदार्थे शाब्दबोधविशेषविषयेऽन्वेति; उक्तश्रुत्यनुरोधादेवेदं  
 सर्वमित्यप्यध्याहार्यम्; परिदृश्यमानस्थूलचिदचिच्छरीरकमि-  
 तितदर्थः। अश्रुतमित्यस्य स्थूलरूपावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयता-  
 शून्यमित्यर्थः। तस्य सर्वपदार्थेऽन्वयात् स्थूलावस्थावच्छिन्नशा-  
 ब्दज्ञानीयविषयताशून्याभिन्नं प्रत्यक्षविषयस्थूलचिदचिच्छरी-  
 रकं ब्रह्म शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टजगन्निमित्ताभिन्नसूक्ष्म-  
 चिदचिद्विशिष्टावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताश्रयो भवतीति  
 वाक्यार्थः । अश्रुतं श्रुतमित्यस्य स्थूलशरीरकत्वेनाश्रुतं सू-

क्षमशरीरकत्वेन श्रुतमित्यर्थात् । पूर्वमश्रुतमिदानीं श्रुतमिति तु नार्थः; विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे विधेये उद्देश्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वभाननियमस्य तिलकी कर्म कूर्वीतेत्यादाविबौत्सर्गिकत्वेन तद्वाधापत्तेः । तादृशनियमभङ्गभयादेव हि 'वर्षे जपन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान् भवेत्' इत्यादावपुत्रपदं पुत्रविरोधिपुत्रेच्छापरं, नञः असुर इत्यादाविव विरोध्यर्थकत्वात्, सति पुत्रे तदिच्छाया असम्भवेन तद्विरोधित्वोपपत्तेः । एवं च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपकार्यकारणयोरेभेदलाभात् 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इत्यादेशपदेन कारणत्वघटितनिमित्तत्वलाभेन कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपमुपादानत्वमुक्तं भवति । न च—उक्तप्रतिज्ञाया अभेदमात्रलाभार्थत्वे येन सर्वमिदं भवतीत्यनेनैव कार्यकारणयोपभेदलाभात् अश्रुतं श्रुतमित्यादीनां वैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; कार्याभिन्नत्वे सति कारणत्वरूपोपादानत्वस्य तावन्मात्रेण बोधनेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्रूपकारणतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानवच्छेदकत्वरूपकारणतावच्छेदकभेदस्य कार्यतावच्छेदके बोधनायाश्रुतमित्यादीनां सार्थकत्वात् । तद्वोधश्च कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदे कारकव्यापारवैयर्थ्यमिति नैयायिकाशङ्कापरिहाराय; कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोरुक्तपारिभाषिकभेदबोधने च कार्यतावच्छेदकविशिष्टस्य पूर्वमभावे तन्निष्पत्तये कारकव्यापारसार्थक्यमिति समाधानसूचनात् । तयोर्वास्तवभेदस्तु श्रुत्या बोधयितुमशक्यः, सूक्ष्मस्थूलचिदचिद्रूपयोस्तयोरवस्थाभेदेऽपि स्वरूपैक्येन भेदाभावात्, आत्मनि खल्वर इत्यादिमैत्रायणीयश्रुतावपि सप्तम्याः दाने कर्णसम इत्यादाविवामेदार्थकत्वात्पूर्वोक्तार्थ एव पर्यवसानम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा-

तमित्यादिभाष्यस्याप्येकपदस्य सूक्ष्मचिददिच्छरीरकब्रह्मपर  
 तथा, सर्वपदस्य स्थूलसर्वशरीरकपरतया, तृतीयाया अभेदा  
 र्थकतया च सूक्ष्मचिददिच्छरीरकब्रह्मज्ञानाभिन्नस्थूलचिददि  
 च्छरीरकत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानं प्रतिज्ञातमित्यर्थः । तथा :  
 स्वावच्छिन्नाभिन्नवृत्तित्वस्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत  
 वच्छेदकत्वस्वावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकत्वैतत्त्रितय  
 म्बन्धेन धर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञार्थ  
 येनेत्यस्यादेशपदार्थनिमित्तकारणत्वस्यापि तदघटकत्वात्  
 मृत्पिण्डादिदृष्टान्ते उक्तत्रितयसम्बन्धे घटत्वविशिष्टमृत्पिण्डत्व  
 मादायोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहः, दार्ष्टान्तिके चेयं प्रतिज्ञा स्थूलसर्व  
 शरीरकत्वविशिष्टसूक्ष्मशरीरकत्वमादायोपपादनीया । सा :  
 सर्वस्य कार्यत्वमन्तरा न निर्वहतीति वियदादेः कार्यत्वोपपा  
 दकतयाप्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकादित्य दिक्मुपपन्नम् । वियदादे  
 कार्यत्वानङ्गीकारे प्रतिज्ञाया अनिर्वाहात् । न च—नित्यविभू  
 त्यादीनां अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञायाअहानिवदाकाशस्याप्यकार्य  
 त्वेऽपि प्रतिज्ञाया अहानिः प्रसज्यत इति—वाच्यम्; येनाश्रु  
 श्रुतमित्यादाश्रुतादिशब्दानां नित्यविभूत्यादिव्यतिरिक्तप  
 त्वादुत्तरत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदितिदंकारगोचरस्यैव उ  
 गतस्सन्मात्रतापत्तिप्रतिपादनात् ॥

एवं—स्वज्ञानातिरिक्तसर्वद्रव्यशरीरकत्वमपि तल्लक्षणं, शरीर  
 पदप्रवृत्तिनिमित्तभूतं तल्लक्षणं च; तन्निष्ठज्ञानावच्छिन्नान्  
 योगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरण  
 त्रियोगित्वं तं प्रति शरीरत्वम् । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्य  
 दौ ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धनिरूपितद्रव्य

त्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नं शरीरपदार्थः ; त  
कदेशज्ञानावच्छिन्नानुयोगितायां षष्ठ्यन्तार्थस्यैतज्जीववृत्ति  
स्यान्वयात् ज्ञानावच्छिन्नं तज्जीवनिष्ठानुयोगिताकापृथक्स  
निरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वावच्छिन्नमिदमि  
बोधः ॥ यस्यात्मा शरीरं, यस्य पृथिवी शरीरमित्यादाव  
बोध ऊह्यः । ईश्वरस्य तज्ज्ञानं शरीरं; चैत्रस्य तज्ज्ञानं श  
रमित्यादिव्यवहारवारणायानुयोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्वस  
परिमाणमेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारवारणाय प्रतियोगि  
द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्य प्रवेशः । श्रीभाष्योक्तलक्षणत्रय  
लितमिदमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तं; यथाश्रुते लक्षणत्रय  
प्रवृत्तिमित्तत्वे शरीरशब्दस्य शक्तित्रयापत्त्या नानार्थकत्वाप  
अन्यतमस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे चाधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि  
रीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यविरोधात् ॥ उक्तं  
न्यायसिद्धाञ्जने—

“अत्रेदंचतुर्थमपि भाष्यकाराभिप्रेतं लक्षणमुच्यते । य  
चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं तत्तस्य श  
मित्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरेव अवान्तर  
दा इह विवक्षिताः ॥” —इति

तथा च—स्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वव्यापकप्रतियोगिताकापृथवि  
द्विसम्बन्धनिरूपितज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताश्रयत्वं लक्षणं  
लितं, सर्वशरीरकत्वादेव तत्तद्वाचिपदेन ब्रह्मणस्सामानाधि  
रण्योपपत्त्या ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’, ‘सदेव सोम्येदमग्र आसी  
‘तत्त्वमसि’ इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहः । शरीरवर्ग  
शब्दानां शरीरिणि शक्तेर्भाष्यादिसिद्धत्वात् ॥

अत्र वदन्ति—

नर्व खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकत्वावच्छिन्नं शक्त्यङ्गीकारापेक्षया सर्वपदार्थस्य ब्रह्माण्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयाङ्गीकार एव युक्तः ; अभेदापृथक्सिद्ध्यन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकबोधजनकत्वस्यैव समानाधिकरण्यरूपतया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयेऽपि सामानाधिकरण्यनिवृत्तात् । एवं च नीलादिपदानां गुणमात्रवाचकत्वेऽपि न क्षतिः अपृथक्सिद्धिसम्बन्धमादायैव नीलो घट इत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तेः । एवं तत्त्वमसीत्यत्र त्वंपदस्य श्वेतकेतुमात्रपदत्वेऽपि न क्षतिः ; तत्पदार्थस्य ब्रह्माणस्तत्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धेनान्वयसम्भवात्, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यत्र सर्वपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे इदंपदार्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य तदेकदेशे रसोऽस्मिन्नन्वयस्य वक्तव्यत्वेन व्युत्पत्तिविरोधात् । संयोगावच्छिन्नक्रियारूपगमनपदार्थैकदेशसंयोगे गुणाभेदान्वयतात्पर्येण गरुडो गुण इत्यादिव्यवहारवारणायाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति पदजन्योपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात् । एवं तत्त्वमसीत्यादौ त्वंपदस्य श्वेतकेतुशरीरकपरमात्मपरत्वे श्वेतकेतुपदस्य श्वेतकेतुमात्रपरत्वे सम्बोधनस्थलसिद्धस्य युष्मच्छब्दसम्बोध्यवाचकपदयोस्समानार्थकत्वनियमस्य व्याघातः । न च—चैत्र त्वत्पितृत्यादौ युष्मच्छब्दस्य सम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वेन तत्र व्यभिचारात्तादृशनियम एवासिद्ध इति—वाच्यम्; समासस्थले तादृशनियमाभावेऽपि व्यासस्थले तादृशनियमे बाधकविरहात् तत्र सम्बोध्यवाचकश्वेतकेतुपदस्यापि तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयरूपविभक्त्य

र्थस्य प्रकृत्यर्थे परमात्मन्यन्वयो न सम्भवति; वक्तुरुद्दालकस्य सर्वज्ञं परमात्मानं प्रति बुबोधयिषाविरहात्, भगवांस्त्वमेव तद्ब्रवीत्विति प्रष्टारं श्वेतकेतुं प्रत्येव बुबोधयिषोत्पत्तेः । परमात्मन एव प्रष्टृत्वे प्रश्नं प्रति जिज्ञासायास्तां प्रति चाज्ञानस्य कारणतया परमात्मनोऽज्ञत्वमवर्जनीयं स्यात् । श्वेतकेतुपदस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे तदेकदेशश्चेतकेतौ विभक्त्यर्थान्वयस्तु न सम्भवति, विभक्त्यर्थसम्बोध्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रकृतिजन्योपस्थितेविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात् । अन्यथा पुत्रीं प्रति त्वत्पतिस्सुन्दर इति वक्तव्ये जामातस्त्वं सुन्दरोऽसीतिवाक्यप्रयोगोपत्तेः ; पुत्रीपतिरूपजामातृपदार्थैकदेशपुत्र्यां तदन्वयसम्भवात् । एवं प्रतर्दनविद्यायां 'त्रिशीर्षिणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यारभ्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्यस्यास्मच्छब्दार्थेन्द्रजीवविशेष्यकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्राणपदार्थपरमात्मप्रकारताकोपासनस्य विधानपरत्वाङ्गीकारान्नानुपपत्तिः ; अन्यथा मामित्यस्य तच्छरीरकपरमात्मपरत्वे त्वाष्ट्रमहनमित्यादावध्याहृतस्याहंपदस्य जीवपरत्वावश्यकतया वैरूप्यापत्तेः । शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वमित्यादिभाष्यस्य शरीरिविशेष्यकबोधजनकत्वमित्यर्थाङ्गीकारात् शरीरशरीरिभावरूपापृथक्सिद्धेसंसर्गत्वेऽपि न विरोधः ; अन्विताभिधानपक्षे भाष्यकृतां निर्भरस्य वक्ष्यमाणत्वेन संसर्गांशेऽपि शक्तिरस्तीत्यभिप्रायाद्वा ॥

— इति ॥

वस्तुतस्तु—इतरपदार्थाभिदान्वयबोधे विभक्त्यसम्बोध्यत्वादि-

बोधे च मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमि  
त्रापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वस्य मुख्यत्वस्य  
त्वात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वपदस्य तच्छरीरकपरत्वे  
इदंपदार्थस्य तदेकदेशे तत्त्वमसि श्वेतकेतावित्यत्र त्वंपद  
विशिष्टपरत्वेऽपि तदेकदेशे सम्बोध्यत्वस्य चान्वयो न वि  
द्वः । एवं—राज्ञःपुरुष इत्यादौ यथा स्वत्वस्य संसर्गत्वापेक्ष  
षष्ठ्यास्तत्र शक्तिस्वीकारे लाघवं । यथा च जानातीत्यादा  
श्रयत्वस्य संसर्गत्वापेक्षया आख्यातार्थतापक्षे लाघवं, तथ  
त्राप्यपृथक्सिद्धेस्संसर्गत्वापेक्षया प्रकारत्वे लाघवं सम्भवति  
शरीरवाचकानां शरीरिणि शक्तिरेव युक्तेति

गुरुसामानाधिकरण्यवादे प्रपञ्चितम् ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

ईश्वरपरिच्छेदस्तृतीयः ॥



अथनित्यविभूतिनिरूप्यते ॥

रजोरहितत्वे सति तमोरहितत्वे सति वा सत्त्वव  
स्वयंप्रकाशत्वे सति सत्त्ववत्त्वं वा, चेतनधर्मभूतज्ञानान्य  
सति स्वयं प्रकाशत्वं; धर्मभूतज्ञानान्यत्वे सति पराक्त्वं  
तल्लक्षणम् । लक्षणत्रयेऽति प्रकृतिवारणाय सत्यन्तं, जीवा  
वारणायविशेष्यम्; चतुर्थलक्षणे जीवेश्वरधर्मभूतज्ञानवारण  
सत्यन्तं, कालवारणाय विशेष्यम् । व्यावृत्तिः पञ्चमेऽप्यूह्य  
न्यायसिद्धाञ्जने तु—निश्शेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीया  
त्वमपि तल्लक्षणमुक्तम् । निश्शेषाविद्याध्वंसोत्पत्ति प्रत्याधे



तासम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो देशस्तदवृत्तिद्रव्यविभाजकोपा-  
धिमद्भिन्नत्वे सति द्रव्यत्वं नित्यविभूतिलक्षणमिति तदर्थः ।  
न च—तादृशदेशवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्वमेव लक्षणं युक्तं;  
द्रव्यविभाजकोपाधिनिवेशाच्च न भगवद्विग्रहादावव्याप्तिरित्य-  
भावद्वयनिवेशो व्यर्थ इति—वाच्यम् । तदवृत्तिद्रव्यविभाजको-  
पाधिशून्यत्वघटितलक्षणे तद्वृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्वस्या-  
निविष्टत्वेन वैयर्थ्याभावात्, प्रकृतित्वकालत्वाद्युपाधिपञ्चकवि-  
षयकमेकं ज्ञानं तद्व्यक्तित्वेन निवेश्य तादृशज्ञानव्यक्त्यव-  
च्छिन्नावच्छेदकताकभेदनिवेशवैयर्थ्यशङ्काया एवाप्रसक्तेश्च ।  
न च—रजोरहितत्वं तमोरहितत्वं च नित्यविभूतावसिद्धमिति  
तदघटितलक्षणयोरव्याप्तिरिति—वाच्यम्; 'आदित्यवर्णं तमसः  
परस्तात्', 'ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते', 'क्षयन्तमस्य रजसः  
पराके' इत्यादिभिस्तयोस्सिद्धेः ; तमस इत्यस्य तमोगुणवि-  
शिष्टपरतया परस्तादित्यस्य भिन्नदेशवृत्तित्वपरतया आदि-  
त्यवर्णं भगवद्विग्रहे तमोगुणवद्भिन्नवृत्तित्वबोधनेन तदधिकर-  
णीभूतनित्यविभूतेस्तमोगुणवद्भिन्नत्वस्यावश्यकत्वात् । न च  
ब्रह्मस्वरूपस्य तमोगुणवद्भिन्नत्वपरा उक्तश्रुतिः, आदित्यव-  
र्णमित्यस्य स्वप्रकाशमित्यर्थादिति—वाच्यम्; तथा सत्यादि-  
त्यवर्णमित्यस्यास्वारस्यापत्तेः, अस्तातिप्रत्ययस्य वृत्तित्वपर-  
तया तादृशगुणवद्भिन्नत्वमात्रबोधासम्भवाच्च ॥

रक्षपि—“दिक्छब्देभ्यस्सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-  
नालेष्वस्तातिः” इत्यस्तातिप्रत्ययस्य प्रथमान्तादपि  
वेधानसत्त्वान्निरर्थकत्वमावश्यकमेव । पुरस्ताद्वसतिः  
पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीय इति तदुदाहरणात् 'स  
एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्सपुरस्तात्स दक्षिणतस्स

उत्तरतस्स एवेदं सर्वम्' इति भूमविद्यायां स एवेदं सर्वमित्युगसंहारानुरोधेन स एवाधस्तादित्यादेरधोदेशस्स एवेत्यर्थाङ्गीकारावश्यकत्वात् । तथा च प्रकृतेऽपि तमसः परत्वं ब्रह्मण एव बुध्यते । तथाऽपि—अधश्शब्दस्यार्थान्तरेऽनुशासन-प्रयोगयोस्सत्त्वेऽप्यर्थान्तरापेक्षया आनन्तर्यरूपार्थे स्वारस्यवदस्तातिप्रत्ययान्तस्य किञ्चिद्देशवृत्तित्वपरत्वं एव स्वारस्यात्, गवादिशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि बाधकविरहे सास्नवद्व्यक्तेः परित्यागादर्शनात्तमसः परस्तादित्यस्य तद्देशवृत्तित्वपरत्वमेव युक्तम् । एवं क्षयन्तमस्येत्यादेः रजोगुणवद्भिन्नदेशे वसन्तमित्यर्थः । न च—जापकोपाख्याने मुक्तप्राप्यस्थानस्य द्वाभ्यां मुक्तं, त्रिभिर्मुक्तम्' इति गुणत्रयविरहबोधनात्तात्र सत्त्ववत्त्वमपि न सम्भवतीति—वाच्यम्;

“शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।

अथातो ब्रह्मणो लोकः शुद्धसत्त्वस्सनातनः ॥”—

इत्यादि पाद्यपुराणवचनैस्तादृशलोके सत्त्वसिद्धौ उक्तवचनस्य त्रित्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदपरतया घटवति घटपटोभयत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदवदविरोधात्, 'स्वसत्ताभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्' इति प्रधानगतसत्त्वस्य विजातीयत्वेन तद्वदभेदस्याबाधाच्च ॥

यत्तु—‘तदक्षरे परमे व्योम’ इत्यक्षरशब्दप्रयोगात्, ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ इति तमःपरत्वोक्त्या चाव्यक्ततमसोरन्तरालेऽधीतः प्रकृतिपरिणामविशेष एव मुक्तानामीश्वरस्य च भोगस्थानतया ओम्नायते; शुद्धसत्त्वव्यपदेशस्य च रजस्तमसोरभिभूततयोपपत्तोरतिरिक्ताप्राकृतस्थानकल्पने गौरवात् ।

तत्रापि पृथिव्यादिभेदाभ्युपगमेन प्राकृतत्वज्ञानाच्च, अन्यथा तत्त्वसङ्ख्याधिक्यप्रसङ्गात्; 'तं षड्विंशकमित्याहुस्सप्तविंशमथापरे' इति श्रुत्या कालस्यान्तर्भावानन्तर्भावाभिप्रायेण षड्विंशत्वसप्तविंशत्वयोः प्रतिपादनेन नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे तादृशश्रुतिविरोधात् । एवं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्', 'नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत्' इत्यादि श्रुतिविरोधश्च; तत्रैकपदस्य समानकालीनविभिन्नव्यवहारजनकजन्यधर्माभावरूपनामरूपविभागाभावपरत्वात्, स्वाप्रयोज्यव्यवहारप्रयोजकत्वकालिकविशेषणत्वैतदुभयसम्बन्धेन जन्यधर्मविशिष्टजन्यधर्माभावस्यैकपदनिष्कृष्टार्थत्वात् । महत्त्वादिविशिष्टप्रकृतिगतसततपरिणामरूपाविशदावस्थामादायासम्भववारणाय कालिकसम्बन्धनिवेशः ; चित्त्वाचित्त्वादिवारणाय जन्यत्वनिवेशः; अभावश्च स्वाश्रयापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः, तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतादृशधर्माभावस्येदानीमपि सत्त्वेऽपि न क्षतिः, 'नित्यविभूतेरतिरिक्तद्रव्यात्मिकायास्तद्दशायामपि सत्त्वे च तद्गतानन्तधर्माणामुक्तसम्बन्धेन प्रलयकालेऽपि ब्रह्मणि सत्त्वेनैकत्वव्याघातात् । लीलाविभूत्यपेक्षयानित्यविभूतेस्त्रिगुणत्वेन तत्सत्तादशायां लीलाविभूत्यभावादेकत्वव्यवहारसमर्थनस्य मन्दत्वात् । वियदादेरेकस्याकार्यत्वे प्रतिज्ञाहानिमुद्भावयतासूत्रकृतां तादृशानेकतत्त्वात्मिकाया अतिरिक्ताया नित्यविभूतेस्सत्त्वे तत्र प्रतिज्ञाहानेरवारणस्यानुचितत्वात् । एवं-'एतस्मादात्मनस्सर्वे लोकास्सर्वे देवास्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेस्सर्वलोकोत्पत्तिप्रतिपादिकाया विरोधश्च । तस्मात्प्रकृतैः

रक्षरत्वावस्थापन्नाया एव नित्यविभूतिरूपेण परिणामः ;  
'तदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' इत्या-  
दावव्यक्तशब्दोऽपि तद्धेतुभूताक्षरपर एव, तमसः परस्तादि-  
त्युक्तेरतो न विरोधः—इति यादवप्रकाशमतम् ॥

तन्न—अपुनर्भवाय कोशं भिनत्ति', 'कोशं भित्वा शीर्षकपालं  
भिनत्ति' इत्युपक्रम्य, 'पृथिवीं भिनत्त्यापो भिन्नत्यव्यक्तमक्षरं  
भिनत्ति मृत्युं भिनत्ति' इति सुबालश्रुत्या ब्रह्माण्डतदावरणा-  
द्वहिर्भूतस्य तल्लोकस्य अक्षरभेदनानन्तरं प्राप्यत्वेनाभिहित-  
स्याक्षरात्मकत्वासम्भवात्, शीर्षकपालं भिनत्तीत्यभिधाय  
पृथिव्यादिभेदनस्याभिहितत्वेन शरीरानुप्रविष्टानामेव पृथि-  
व्यादीनामव्यक्ताक्षरतमसां च भेदनं तत्राभिधीयते; नावरण-  
रूपाणामिति वक्तुमशक्यत्वात् । पाद्मपुराणोत्तरखण्डे—

“त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।

त्रिपाद्विभूतिर्नित्या स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥

नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शिवम् ।

अमृतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमास्थितम् ॥’

इत्यारभ्य, सप्तावरणावेष्टिताण्डकटाहादिवृत्तान्तं प्रकृत्यादि-  
स्वरूपं च विस्तरशोऽभिधाय ;

“प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ।

वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैर्विस्राविता नदी ॥

तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्विभूतिस्सनातनी ।

अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ॥

शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ।

अनेककोटिसाहस्राग्निवर्चं ध्रुवमव्ययम् ॥

सर्ववेदमयं शुभ्रं सर्गप्रलयवर्जितम् ॥” —

इत्यादिना वैकुण्ठलोकस्य नित्यत्वप्रकृत्युत्तीर्णत्वयोरभिधानेन तस्य प्रकृतिपरिणामत्वासम्भवात् । ‘एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः’ इति श्रुत्या, ‘पुरा कल्पापाये स्वकृत-मुदरीकृत्य विकृतम्’ इत्यादौ च प्रलये भगवद्देहस्य साक्षात् स्थित्युक्त्या नित्यविग्रहावश्यकत्वेन तद्गताकुञ्चनप्रसारणा-दिजन्यधर्मद्वयमादाय निरुक्तैकत्वानुपपत्तिवारणाय शुद्धसत्त्वा-वृत्तिविभिन्नव्यवहारजनकानेकधर्माभावस्यैवैकत्वरूपत्वावश्य-कतया एकमेवेत्यादिश्रुतेरविरोधात्, बहुस्यामित्युत्तरवाक्यग-तबहुत्वविरोध्येकत्वस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्, नित्यविभूतौ-बहुत्वस्य सर्वदा सिद्धत्वेन इच्छाविषयत्वासम्भवेन प्रकृतिग-तबहुत्वस्यैवेच्छाविषयताया वक्तव्यत्वेनैकत्वस्यापि तत्प्रति-कोटिभूतस्य प्रकृतिगतधर्ममादायैव वक्तुमुचितत्वात् ॥ न-च-नित्यविभूतिमादाय बहुशरीरकत्वस्य सर्वदा सत्त्वे इच्छा-विषयत्वानुपपत्त्या तद्दशायां तदपि नास्तीति निश्चीयत इति वाच्यम्; तेजोऽप्सृष्ट्यनन्तरमपि ‘बह्व्यः स्याम प्रजायेमहि’ इति सङ्कल्पस्य श्रुतिसिद्धत्वेन स्रक्ष्यमाणगतबहुत्वस्यैवेच्छा विषयताया आवश्यकत्वेन नित्यविभूतिसत्त्वेऽप्यविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अपि न विरोधः, यथा सो-म्यैकेन मृत्पिण्डेनेति दृष्टान्ते सर्वं मृण्मयमित्यनेन यथैकमृत्पि-ण्डकार्याणामेव ग्रहणं, तथा ब्रह्मकार्याणामेव तत्र ग्रहणेऽपि नित्यत्वेन सिद्धायाः नित्यविभूतेरग्रहणे तद्विरोधाप्रसक्त्या सूत्रकारैस्तच्छङ्कापरिहारयोरकरणोपपत्तेः ॥ महाभारते—

“अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।

द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्भुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥

अप्रथमं महानन्दं विशोकं विगतक्लमम् ।  
दृश्यं परमं स्थानं निराशास्ते च तादृशाः ॥  
कान्तं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।

आख्यपर्वणि—

“योगमिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।  
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥  
स्थानमेतन्महाराज ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥”—

इत्यादिनिबन्धेन नित्यविभूतेस्सूत्रकारैरेव प्रपञ्चितत्वेन तत्र  
तत्त्वमनभ्युपगमस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

अर्थः—नैयायिकमतनिरासावसरे “रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययं  
वर्तमानम्” “उभयथा च दोषात्” इत्याभ्यां सूत्राभ्यां परमा  
गुणा रूपादिमत्त्वे अनित्यत्वप्रसङ्गस्य तदभावे च द्व्यणुकारं  
कारणगुणपूर्वकगुणानुत्पत्त्या जगतो नीरूपत्वापादनरूपदूषणस्य  
च अभिधानासङ्गतिः; नित्यविभूतेर्भगवद्विग्रहस्य च नित्य  
त्वाभ्युपगमे रूपस्यानित्यत्वव्याप्यताभङ्गात् । एवं—“प्रियशि  
वस्यैवैवंप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे” इति सूत्रस्य चासङ्गति  
तत्र ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयव भेदवत्त्वे उपचयापचययो  
रुपादनान्नित्यविग्रहसत्त्वे च तत्र शिरःपक्षादिसत्त्वेऽप्युपच  
यापचययोरभावेन सावयवत्वस्योपचयापचयव्याप्यत्वाभावे  
लोकापादनासम्भवात्—इति चेन्न ॥ स्वमते रूपादिमत्त्व  
स्यानित्यत्वव्याप्यताविरहेऽपि तन्मते तद्व्याप्यत्वाविधाते  
सम्मतमिद्वार्थमादाय तन्मते दूषणाभिधानस्योपपत्तेः, “न  
पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः” इति सूत्रे आत्मनस्स्वते

ते सङ्कोचविकासरूपावस्थाविरहेऽपि जैनमतसिद्धार्थमादाय  
तन्मते दूषणाभिधानदर्शनात् ; प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यत्र  
च न कालभेदेन वृद्धिह्वासपरावुपचयापचयशब्दौ, किं तु प्रको-  
ष्ठाङ्गुल्योरिव कालभेदानपेक्षपीनत्वकृशत्वरूपोपचयापचयप-  
राविति सावयवत्वस्य तादृशोपचयापचयव्याप्यत्वे व्यभिचार-  
विरहाद्ब्रह्माणस्सावयवत्वे प्रदेशभेदेन स्थूलत्वकृशत्वयोरेवा-  
पादनस्याभिमतत्वात्, अस्थूलमनृण्विति श्रुतिविरोधेन तत्रेष्टा-  
पत्यसम्भवात् । स्पष्टं चेदं टीकायां । तथा च—अप्राकृतलोक-  
स्सूत्रकृदनुमत एव । अक्षरशब्दस्वारस्यादपि न तल्लोकस्य  
प्रकृतिपरिणामरूपत्वं; न क्षरतीत्यक्षरमिति योगार्थस्य नित्य-  
विभूतौ सम्भवात्, लोकत्वरूपावस्थाविशिष्टस्यापि प्रलयादौ  
नाशाभावेन नाशप्रतियोगितापर्याप्तचनधिकरणत्वस्य तादृश-  
लोकत्वविशिष्टे सत्त्वेनाक्षरशब्दस्य तत्रैव स्वारस्यात्, “अ-  
क्षरमम्बरान्तधृतेः” इत्यत्र योगमादायैवाक्षरशब्दस्य ब्रह्मप-  
रताव्यवस्थापनात्तद्वदिहापि सम्भवात्, परमेव्योमन्निति सम-  
भिव्याहारस्य प्रकृतिपरिणामपरत्वे बाधकस्य सत्त्वाच्च ॥ न  
च नित्यविभूतेरतिरिक्तत्वे सप्तविंशमथापर इत्युक्ततत्त्वसङ्ख्य-  
याविरोधः, नित्यविभूतेरनङ्गीकारेऽपि गुणक्रियादिकमादाय  
तत्त्वसङ्ख्याविरोधस्य जागरूकत्वात्, द्रव्याणामेव परिगण-  
नमित्यङ्गीकारेऽपि धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यस्याधिकस्य सत्त्वेन  
तद्विरोधस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ न च जीवस्य धर्मभूतज्ञानवि-  
शिष्टत्वेन तत्त्वपङ्क्तौ निवेशाद्विशेष्याणामेव परिगणनाद्धर्मभू-  
तज्ञानस्य विशेषणत्वान्न सङ्ख्याविरोध इति—वाच्यम्; तथा  
सति नित्यविभूतेरपीश्वरविशेषणतयैव प्रवेशेन तद्विरो-  
धाभावात् ॥

ना च विभूतिर्ज्ञानानन्दात्मिका, 'ज्ञानानन्दमया लोकाः'  
 आदिप्रमाणान् । रहस्याम्नाये 'किमात्मिका भगवतो व्यति-  
 ष्ति भगवद्विग्रहस्य प्रकारे पृष्ठे- 'यावदात्मको भगवांस्तदाति-  
 का व्यक्तिः' ; 'किमात्मको भगवान्' 'ज्ञानात्मको भगव-  
 शब्दात्मको बलात्मक ऐश्वर्यात्मक' इत्याद्युत्तरदर्शनेन दि-  
 त्तत्त्वविग्रहरूपस्य शुद्धसत्त्वद्रव्यस्य ज्ञानात्मकत्वसिद्धेश्च ।

अत्र केचित्—उक्त रहस्याम्नायानुरोधाद्विग्रहस्य ज्ञाना-  
 त्ववस्थीकारे षाड्गुण्यरूपत्वमपि दुर्वारं; तस्मिन्नेव शा-  
 स्त्रपाठान्, दृष्टान्ती च चेतनत्वप्रसङ्गात् । न च—तत्रापी-  
 पत्तिरिति—वाच्यम्, जीवेश्वरविकल्पबाधात्, षाड्गुण्यात्मक-  
 त्वस्याप्यारिहत्वे च ज्ञानात्मकत्वेऽपि तथात्वस्य दुर्वारत्व-  
 जनस्त्रिगुणविभूतिरिव नित्यविभूतिरपि जडैव, निश्शेषावि-  
 निवृत्तिपूर्व अनिरवधिकज्ञानविकासस्थानतया ज्ञानत्वोपच-  
 इति युक्तम् । विफलं च नित्यविभूतेस्स्वयंप्रकाशत्वकल्प-  
 नित्यमुक्तेश्वराणां सर्वविषयकसाक्षात्कारसत्त्वेन तेषां ते-  
 नान्द्वानात्, बद्धानां च शास्त्रादिजन्यपरोक्षज्ञानेन तद्भानात्  
 न चैवं—जावस्वरूपस्यापि स्वप्रकाशत्वं न स्यात्, तस्या-  
 प्रमंभूतज्ञानेनैव भानोपपत्तेरिति—वाच्यम् ; सुषुप्तचवस्था-  
 प्रमंभूतज्ञानविरहेऽप्यात्मनो भासमानतया स्वप्रकाशताया-  
 कत्वेऽपि नित्यविभूतेः क्वापि ज्ञानान्तरविगमदशायां भानाभ-  
 वेन तत्त्वत्पन्नस्यायुक्तत्वात् । एवं नित्यविभूतेरनन्तानां गो-  
 मप्यप्रमाणादादीनां ज्ञानपरिणामत्वाभ्युपगमे अल्पीयसां ल-  
 याविभूतिस्थानां तेषां ज्ञानपरिणामत्वस्य कमुक्तिकन्यायेन  
 ज्ञातुं शक्यतया योगाचारमतनिराकरणानुपपत्तिः ; तत्  
 समनानाकरणार्थं प्रवृत्तस्य यत्र ज्ञानत्वं तत्र स्वभिज्ञा



स्वभित्तिरन्तरत्वात् ; अन्यथा धर्मभूतज्ञानेनैव सर्वकार्योत्पत्तावा-  
 म्भवत्पक्षस्य व्यर्थतया तस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात्; आत्मनि व्य-  
 भिचारस्वाख्याय प्रमाणजन्य ज्ञानत्वं यत्र तत्र स्वभित्तार्थवि-  
 त्त्यर्थमित्यादिव्याप्तिस्वीकारेण नित्यविभूतौ व्यभिचाराप्रस-  
 ङ्गात् उक्तसूत्रविरोधविरहात्, प्रमाणतदाभासान्यतरजन्यज्ञा-  
 नव्यभिचिगृह्यमाध्यव्यापकत्वस्य बाधितत्वरूपोपाधौ सत्त्वेन  
 व्यभिचारोच्यस्यापि न विरोधः ॥ —इत्याहुः ॥

सा न पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यानि पञ्च महाभूतानि एकादशे-  
 षडङ्गाणीति षोडशतत्त्वात्मिका ॥ \* \* \*

इति

श्रीयोगार्थवंगमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य

श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

नित्यविभूतिपरिच्छेदो यावत्सम्पादितः ॥

॥ श्रीः ॥



## सिद्धान्त सिद्धाञ्जनस्य शोधनिका

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	२०	वाहाय	वाहाय
१६	१	न्वयसम्भ	न्वयासम्भ
१६	१७	माकर	मानाधिकर
२३	८	म्नात्	म्नानात्
२८	७	याणां	याणां
२८	२२	मैकादशः	त्मैकादशः
३३	६	तदध्वंस	तदध्वंस
३३	६	कीलीन	कालीन
३५	१३	प्रकृतिभावेन	प्रकृतिविकृति भावेन ?
३७	१३	विशिष्टान्यत्वस	विशिष्टाभावस ?
३६	११	प्रदि	प्रति
३६	१८	श्चर	श्वर
४२	७	तुहिन किरणानां	तुहिनकणानां ?
४४	१६	तमश्शरीर	तमसश्शरीर
४६	६	अपशब्द	अपशब्द
४६	७	सम्बन्धेना	सम्बन्धेन
४६	२०	पादन	पादान
५१	११	प्यति	प्वति
५१	१२	प्रोक्षण	अप्रोक्षण ?
५५	१६	कशादि	काशादि
५७	१०	गून्मा	ग्रमा
५८	५	पाद पर	पादन पर
५६	८	यत्रार्थ	यत्नार्थ
६१	३	तादृश	तादृश
६१	६	जहाति	जहातिः
६४	५	प्रयोगास	प्रयोगस

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६६	१३-१४	'साधारण कारणता कान्यत्वस्यैव निवेशादीश्वर कृते इच' इत्यधिकम् मुद्रितम्	
६७	३	रणतयैव	रणकारणतयैव
६७	१	द्रह्य	ब्रह्म
७०	४	कारिणी	कारणी
७२	२३	हायाविलक्ष	हाय विलक्ष
७४	२५	नन्तपदा	ननपदा
७५	२०	धनाव	धनानाव
७७	२	देयस्वास	देयत्वास
७७	३	द्रव	द्रव्य
७७	५	दानत्वं सम्भ	दानत्वं न सम्भ
७७	१५	विष्टत्वं	विशिष्टत्वं
७७	२२	रणध्वंसा	रणक्षणध्वसा
८२	२	स्यपादान	स्योपादान
८४	६	सम्बन्धे	सम्बन्धेन
८७	२५	विभक्त्यस	विभक्त्यर्थस
८८	२	न्धाव	न्धातिरिक्तसम्बन्धाव
८८	६	निवेश	निवेशे
१०४	२२	मन्मत	तन्मत
१०४	२०	स्स्वतेते	स्स्वमते
१०७	८	धर्म्मा	धर्म्या
१०७	१०	विभूतेरजड	विभूतेर्जड

एवमेवान्या अप्यशुद्धयो विशोद्ध्याः ।



विषयकत्वमिति व्याप्तिप्रतिपादनपरस्य “नाभाव उपलब्धेः” इति सूत्रस्य, यत्र स्वभिन्नार्थविषयकत्वाभावः तत्र ज्ञानत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादनपरस्य “न भावोऽनुपलब्धेः” इति सूत्रस्य चासङ्गतिः ; नित्यविभूतौ ज्ञानत्वसत्त्वेऽपि स्वभिन्नार्थविषयकत्वाभावेन व्याप्तिद्वयेऽपि व्यभिचारात् । जागरितप्रत्ययः स्वाभिन्नार्थशून्यः, ज्ञानत्वात्, स्वाप्नज्ञानवत्—इत्यनुमाने बाधितत्वादितो बजन्यत्वरूपोपाधिप्रतिपादनपरस्य “वैधर्म्म्यं न स्वप्नादिवत्” इत्यस्य चासङ्गतिः ; नित्यविभूत्यात्मकज्ञाने स्वभिन्नार्थशून्यत्वसत्त्वेऽपि बाधितत्वादेरभावेन साध्यव्यापकताभङ्गात् । एवं नित्यविभूतेरजडत्व एव प्रथमसूत्रटीकास्वारस्यम् । तथा च—‘संविज्ञानं काचिन्निराश्रया निर्विषया वा अत्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवति’ इति भाष्यप्रतीकमुपादाय टीका—

“ननु कथं विषयाश्रयशून्यज्ञानाभावः, स्वरूपज्ञानं विषयाश्रयशून्यं त्वन्मते । उच्यते । स्थविष्ठमिदं चोद्यं, किं त्वया ज्ञातुरेव ज्ञानशब्दवाच्यस्याजडत्वनित्यत्वादिकं विषयाश्रयशून्यत्वं नित्यत्वादिकं च साध्यते, तत्सिद्धसाधनम् । यदि ज्ञातृव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्य, तर्हि ज्ञातृव्यतिरिक्तं विषयाश्रयरहितं ज्ञानं शून्यमिति ब्रूमः, ज्ञातृज्ञेयतदवच्छिन्नज्ञानस्वरूपव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुपलम्भनिरस्तम् ।” इति । तस्मान्नित्यविभूतिर्जडैव ॥ —इति वदन्ति ॥

परे तु—नित्यविभूतिरजडैव; उक्तं रहस्याम्नायाद्यनुरोधात्, शक्त्याद्यात्मकत्वादिवत् ज्ञानात्मकत्वस्य मुख्यत्वे बाधकविरहात्, ‘स्वसत्ताभासक सत्त्वं गुणसत्त्वाद्विलक्षणम्’ इत्युपवृंहणानुरोधाच्च, उक्तरीत्या प्रमाणसिद्धे स्वप्रकाशत्वे तद्वैयर्थ्यस्या-

रणटीकायामग्निपदस्य “शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते” “साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः” इति सूत्रद्वयानुरोधेन अग्निशरीरक-परताया अग्रनयनरूपगुणविशिष्टपरतायाश्च स्वीकारे रूढ्यर्थ-योगार्थप्रकारकवैश्वानरविद्ययोर्भेदापत्तिरित्याशङ्क्य चिदचि-दसाधारणलिङ्गवत्तु वाक्येषु चिदचिद्वाचिपदानां तच्छरीर-कपरत्वं तादृशल्लिङ्गरहितेषु च योगार्थपरत्वमिति व्यवस्थाक-रणादाकाशवाक्ये तादृशल्लिङ्गाभावेन योगार्थस्यैव युक्तत्वेन आकाशाधिकरणोक्तरूढ्यपरित्यागे व्यासार्याणां निर्भराभावात् । उक्तं च न्यायसिद्धाञ्जने—

“परविद्यामु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया ।

तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥”

तथा च—आकाशादिपदानां योगेन ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमफल-म्—इति चेन्न ॥ आदेशशब्दोदितप्रशासितृत्व-सत्यसङ्कल्पत्व-तेजःप्रभृतिस्रष्टृत्व—नानरूपव्याकर्तृत्वादीनांबहूनां विशेषणेऽन्व-याङ्गीकारस्यायुक्ततेत्यभिप्रायेणेक्षत्यधिकरणस्य प्रवृत्तेः; सच्छ-ब्दस्य प्रधानपरत्वे गतिसामान्यन्यायविरोधाच्च । एवमाकाश-शब्दस्य रूढिस्वीकारे ज्यायस्त्वपरायणत्वादीनामन्वयानुपप-त्तेः परमात्मापृथक्सिद्धाकाशपरतां स्वीकृत्य विशेषणे तदन्व-याङ्गीकारे च रूढित्यागस्यावर्जनीयत्वात् योगार्थपरत्वमेव युक्तं ; अन्यथा सर्वकारणत्वानुपपत्तेश्च । तथा च—विशेषणां-शयोः पपस्परमुपादानोपादेयभावेऽपि न विरोधगन्धः ॥

ननु—सिद्धान्तेऽतिरिक्तावयव्यनभ्युपगमेन द्रव्यस्वरूपस्य नित्यतयाऽवस्थानामेवोत्पत्तिमत्त्वेन अवस्थां प्रति तदाश्रयद्र-व्यस्योपादानत्वं, पूर्वावस्थायाश्चासमवायित्वमित्येतदुचितं; न

कीर्तिपाण्डित्याभ्यां सदृशान्तरराहित्यस्येव तादृशसाक्षात्  
तृत्वेन सदृशान्तरनिषेधबोधनस्य युक्तत्वात्, सैषानन्दस्येत  
दिश्रुतेरपि शते पञ्चाशन्न्यायेन मुक्तानन्दे सर्वानन्दान्तः  
परत्वेन तारतम्यपरत्वाभावात् । तच्छ्रुतावानन्दपदं अनुव  
त्वेन ज्ञायमानविषयपरं, न तु तादृशज्ञानपरं; तथा  
तादृशज्ञानस्य पुरुषभेदेन भिन्नतया मानुषानन्दे मनुष्यगन्ध  
सम्बन्धित्वोत्कीर्तनासङ्गतेः 'ते ये शतं मानुषा आनन्द  
एकः' इत्यस्य मनुष्यानन्दशतसजातीय एको मनुष्यगन्ध  
नन्द इत्यर्थाङ्गीकारे त्वानन्दपदं तादृशज्ञानपरमेव । सम्  
विषयकत्वेन साजात्यस्य विवक्षितत्वेन मानुषशतज्ञानवि  
विषयकत्वस्य मनुष्यगन्धवर्गगतैकज्ञाने लाभात्तादृशमनुष्यग  
वर्गतविभिन्नविषयकशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च देवग  
ज्ञाने लाभान्नानुपपत्तिः; मुक्तानां सर्वविशेष्यकानुकूलत्वप्रव  
कसाक्षात्कारवत्तया मानुषशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य  
गन्धवर्गादिगतशतज्ञानविषयविषयकत्वस्य च सत्त्वात्  
पर्याय श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य इत्यस्योपपत्तिरित्य  
विस्तरः ॥

इत्यनन्तार्यकृतौ सिद्धान्तसिद्धाञ्जने

जीवनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥



अथेश्वरो निरूप्यते ॥

विद्युत्वे सति चेतनत्वं तल्लक्षणम् । जीववारणाय  
न्तं, कालवारणाय विशेष्यम् । प्रमेयत्वव्यापकस्त्ववि  
कत्वरूपं सर्वस्वामित्वं, सर्वकर्मजन्यप्रीत्याश्रयत्वरूपं सः

तिष्ठन्' इत्यादेराधाराधेयभावप्रतिपादकस्य भेदप्रतिपादकत्वे-  
नोपन्यासासङ्गत्यापत्तेः । एकत्वस्य सङ्ख्यारूपतया आत्म-  
स्वरूपत्वासम्भवाच्च—इति ॥ मैवम् । प्रत्यक्त्वंकत्वयोरात्म-  
स्वरूपातिरिक्तत्वेऽपि तन्मात्रप्रकारकत्वस्य स्वरूपात्मकानुभवे  
अभ्युपगमेन विरोधाभावात् । अनतिरिक्ततापक्षेऽपि न दोषः,  
अभेदेऽप्याधाराधेयभावोपगमात् ॥ न चोक्तसूत्रविरोधः 'य  
आदित्यमन्तरो यमयति', 'य आत्मानमन्तरो यमयति' इति  
नियाम्यनियामकभावोक्त्या तत्सहिताधाराधेयभावस्य भेद-  
व्याप्यत्वेऽपि शुद्धाधाराधेयभावस्य अभेदेऽपि सम्भवात् ।  
एवमनुकूलत्वस्यापि तत्र प्रकारतया भानमनुमतम् ; अहमर्थः  
प्रत्यक्त्वेनानुकूलत्वेनैकत्वेन च स्वतो भातीति श्रुतप्रकाशि-  
कायामभिधानात् । अत एव सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभि-  
ज्ञोपपत्तिः ; अन्यथा सुषुप्तिकाले आत्मगतानुकूलत्वस्य अननु-  
भूतत्वे तत्प्रतिसन्धानासम्भवात्, तद्दशायां धर्मभूतज्ञानस्या-  
त्यन्तसङ्कुचितत्वेन तेनानुकूलत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ॥ न च—  
स्तोकं पचतीत्यादौ पाकस्य स्तोकत्वमिव सुखमहमस्वाप्समि-  
ति प्रतीतौ स्वापस्यैव सुखरूपत्वं भासते, न त्वात्मनः ; तथा  
च स्वगतानुकूलत्वस्य आत्मग्राह्यत्वेऽपि स्वापगतानुकूलत्वस्य  
तेन ग्रहणासम्भवात्प्रतिसन्धानानुपपत्तिः तदवस्थैवेति—वाच्यम्  
। ज्ञानसामान्याभावरूपस्यात्मगतस्वापस्याधिकरणस्वरूपत्वेन  
तद्गतानुकूल्यस्यात्मगतानुकूल्यादनतिरिक्तत्वात् ॥

ननु—सुखमहमस्वाप्समिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानरूपत्वं न  
सम्भवति ; पूर्वाननुभूतयोरतीतिकालस्वापयोरपि तत्र भानात्,  
प्रत्यभिज्ञायामसन्निकृष्टार्थस्य पूर्वानुभूतस्यैव भाननियमात् ॥  
अथ—स्वापकालांशेऽनुमितिरूपमेकं ज्ञानं, सुखविशिष्टात्मांशे च  
प्रत्यभिज्ञारूपमपरं ज्ञानमिति ज्ञानद्वयात्मकमेव सुखमहमस्वा-

स्सर्वसिद्धत्वात्, तत्र सत्त्वस्य कालसम्बन्धित्वरूपत्वात् । न च—तादृशप्रत्यक्षे सत्ताजातिरेव विषय इति—वाच्यम्; सामान्यं सदित्यादिप्रत्यक्षानुपपत्तेः । न च—तादृशप्रतीतौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्ताया भानमति—वाच्यम्; घटस्सत्त्वं, सामान्यं सदिति—प्रतीत्योरविलक्षणाकारतया क्वचित्समवायेन सत्ताया विषयत्वं; क्वचित्सामानाधिकरण्येन तस्या विषयत्वमिति कल्पनाया अनुपपन्नत्वात् । कालसम्बन्धस्यैव सत्त्वरूपत्वे चोभयत्रैकाकारतानिर्वाहः ॥ मीमांसकैस्तु कालस्य सर्वज्ञानविषयत्वमुक्तम्—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते ॥”—इति॥ तत्र प्रत्यक्षं स्वाधिकरणक्षणावच्छिन्नमेव स्वविषयमवगाह्य इत्युत्सर्गः । अत एव धारावाहिज्ञानस्थले तत्तत्क्षणविशिष्टघटादेर्भावात् द्वितीयादिज्ञानानामप्यज्ञातज्ञापकत्वात्प्रामाण्यमिति मीमांसकाः ॥

परत्वापरत्वे च बहुकालसंयुक्तत्वाल्लक्षणं संयुक्तत्वरूपे, न तु गुणान्तरमिति वक्ष्यते ॥

दिग्द्रव्यं तु नातिरिक्तं, तत्तन्मूर्तात्मकोपाध्यवच्छिन्नाकशादिभिस्तत्तन्मूर्तैरेव वा प्राच्यादिव्यवहारनिर्वाहात् । चैत्रादिनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्राची, चैत्रनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया अधिकतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तं चैत्रस्य प्रतीची ; एवं सुमेरुसंयुक्तसंयोगाल्पत्वभूयस्त्वाभ्यामुदीचीत्वदक्षिणात्वे बोध्ये न च—‘पद्भ्यां भूमिर्दिशश्चोत्रात्’ इति दिशः पृथक्सृष्टेः, ‘दिशःश्चोत्रम्’ इति पृथग्लयस्य च श्रुतिसिद्धत्वादाकाशाद्यतिरिक्तं कार्यभूतं दिग्द्रव्यमभ्युपगन्तव्यमिति—वाच्यम् ; तथा